

«ՋԱՅՐԵՆԻՔ» մատենաշար, թիվ 19

Մանուկ Ղազարեան

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ԶԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

(Ականատեսի հիշողութիւններից)

Զրատարակիչ՝ «ՋԱՅՐԵՆԻՔ» ակումբ

Երեւան – 2009

Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության աջակցությամբ

Խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան

Մանուկ Ղազարյան, Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (Ականատեսի հիշողություններից): Հրատարակիչ «Հայրենիք» ակումբ: Երեւան, 2009, 71 էջ:

1918թ. Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը հայոց նորագույն շրջանի հաղթանակների շարքում վճռորոշ դերակատարություն է ունեցել: Սկստի առնելով այն հանգամանքը, որ այն դեռևս ըստ արժանվույն չի գնահատվել՝ նպատակահարմար գտանք վերահրատարակել ականատեսի այս հիշողությունները:

Միաժամանակ, գրքույկն ունի նաև արդիական հնչեղություն, քանզի փաստացի ապացուցվում է, որ նյութական բարվոք վիճակը շատ դեպքերում ամլացնում է պայքարի և մարտունակության ոգին, իսկ չինաստավորված խաղաղությունն էլ՝ հանգեցնում պարտության:

ՅԱՌԱԶԱՐԱՆ

Ես նպատակ չունեմ գրելու «Ղարաքիլիսայի Չերոսամարտի» մանրամասն պատմութիւնը: Այդ բանն իմ ուժից ու հնարաւորութիւնից շատ բարձր է:

Ղարաքիլիսայի մայիսեան կռիւն այն հերոսական պայքարի վերջին մենամարտն էր, որ մղում էր հայ գիւղացիութիւնն ընդդէմ քիւրք հօրդաների, ընդդէմ բռնութեան ու ստրկութեան շրթաներ կոփողների, հայ դէմօկրատիայի մարտիրոսագրութեան վերջին էտապն էր, որ պակեց նրա ազատագրութեան համար ընկած մարտիկներին:

Ես ձգտում եմ գլխաւորապէս վերակենդանացնել այս Մեծ Դէպքի այն բացառիկ մոնէտները, որոնք բնորոշում են աշխատաւոր գիւղացիութեան յեղափոխական պօտենցեալ ոյժը եւ նրա գոյութեան կռիւ կենսունակութեան չափը:

Սովորել ենք վերագրել համաշխարհային պատերազմի բոլոր դէպքերն իմպերիալիստական բանակների կողմ հարւածներին, բայց մոռանում ենք այն էպիզոդները, ուր ժողովուրդի կազմակերպւած աւանգարդը հրապարակ գալով՝ իր ակտիւ քայլերով տալիս է կռիւներին հերոսական բնոյթ: Ղարաքիլիսայի մայիսեան դէպքերը մի փայլուն էջ է ժողովրդական պայքարից:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի պատմութիւնը, քաղաքական ու հասարակական տեսակետից, դեռ եւս չի պարզաբանւած եւ հազիւ թէ երբեւիցէ հնար լինի աւելի պարզաբանել: Մինչեւ այժմ այդ կռիւների մասին լոյս են տեսել հատ ու կտոր, հակասական ու անարժէք յօդւածներ, որոնք չեն կարողացել լոյս սփռել ժողովրդական Պայքարին՝ բազմակողմանի կերպով:

Աշխատութեանս էութիւնը, նրա էսսենցիան, կայանում է նրանում, որ Ղարաքիլիսայի մայիսեան կռիւներին տրւում է ժողովրդական ընդվզումի ու ըմբոստութեան բնոյթ, որ դա ոչ թէ ռուսական կազմալուծւած զնդերի, պարտւած միլիտարիզմի վերջին դիմադրութիւնն էր, այլ Փամբակի ու Լօռւայ գիւղացիութեան նախաձեռնութեամբ ու ուժերով մղած *հերոսամարտն* էր, որ մի կենդանի արձան էր կազմակերպւած ժողովրդի յեղափոխական տրամադրութեան ու աւիւնի, գերմարդկային կորովի ու դիմացկանութեան մասին:

Եթէ Ղարաքիլիսայի կռիւները չհամարւեն որպէս այդպիսին, եթէ նրանք զուրկ լինէին հասարակական ու բարոյական բնոյթագծերից, եթէ նրանցով չչափւէր լօռեցու եւ փամբակեցու յեղափոխական տեմպերամենտը, ապա միանգամայն անբացատրելի եւ հանելուկային կմնար այն հերքուլէսեան գոտեմարտը, որ մղւեց Փամբակի Չորում, աննկատ ու անյիշատակ կմնային այն բազմահազար նահատակները, որոնք ընկած են Սանամսուրդանի լանջերում, Մայմեխի ու Աչաուրթի բարձունքներում:

Ապագայ անաչառ պատմագիրը չի սխալւի, ապագայ սերունդը չի մոլորւի, եթէ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը համարւի հայ դեմօկրատիայի յեղափոխական պատմութեան ամենակարմիր էջը:

«Ով ուզում է թող այս հերոսութիւնն անլանի անմտութիւն,- գրում է մի յեղափոխական գրող,- բայց մի՞թէ հէնց այս բախտաւոր անմտութեան շնորհիւ չէ՞ր, որ ժողովուրդը մի ոստոյնով վերածնւեց եւ ապագայ սերունդին ցոյց տւեց այն Մեծ ուղղին, որով պէտք է ընթանայ քաղաքական պայքարը»:

Ես իմ համեստ գրչով ցանկանում եմ վերյիշել անձնական այն տպաւորութիւններս, հոգական այն անսահման ապրումներս, որոնք կապւած են Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի հետ, եւ նրանց կապակցել ու ձուլել այն հանրատարած փաստերը, որոնց ժողովրդական բանաւոր գրականութիւնը դարձրել է պատմութեան սեփականութիւն:

Այդ բանն ինձ որքան է յաջողւել, թողնում եմ իմ անաչառ ընթերցողներին:

Մ. Ղ.

1919թ.

1 նոյեմբերի, Թիֆլիս

Ա. ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԳԱՂԹԸ

«Տառապեալ ժողովուրդ կտեսնե՞ս արդեօք
Աւետաց երկիրը: Կմնա՞ս արդեօք այս Գողգոթայի
վրայ, որ աւելի ողբերգական, աւելի տխրագին
եւ աւելի վեհ է, քան Մարդ-Աստոյ Գողգոթան -
մինչեւ քո արեան վերջին կաթիլը, մինչեւ
վերջին հառաչդ, մինչեւ հանճարեղ եւ ռազմական
նախածեննութեանդ վերջին կայծը»:
Արթուր Արնու

Կովկասեան ընդհանուր ֆրոնտի վիժումը ու թիւրք զօրքի մայիսեան արշաւանքը տեղահան արին Բասէնի, Ղարսի եւ Շիրակի հայ ազգաբնակութեան, իսկ Ալէքսանդրապօլի անսպասելի անկումն՝ աւելի սաստկացրեց այդ շարժումը, որ որպէս մի ահռելի հեղեղ, ոչնչացնելով բոլոր պատարներ, քանդելով ու աւերելով ամեն ինչ, սուրաց դէպի ցած՝ գտնելու իր վերջին կայանը, ծուլվելու իրենից ուժեղ տարերքի հետ. այնպէս որ Փամբակի 1,2 հարիւր քառ. վերստ տարածութիւն բռնող Ձորը մայիսի 19-20 փոխւել էր գաղթականական ալէկոծ ծովի, որի յորձանքների մէջ մարդ-արարածը դառել էր մի աննշմարելի շիղ:

Փախստական կարավանի հանգրուանը սկսոււմ էր Զամամլից մինչեւ Զամգաչիման բարձունքը՝ շուրջ 30 վերստ տարածութիւն: Զսկայ զանգաւածի խտութեան մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է յիշել, որ այստեղ էին կուտակած երեւանի եւ Ղարսի նահանգների ազգաբնակութեան 90% - $\frac{1}{2}$ միլիոնից աւելի ժողովուրդ, եւ Երզնկայից, Էրզրումից ու Մշի-դաշտից ճողոպրած տաճկահայ հոծ բազմութիւնը:

Տեղական բնակչութիւնը կորել գաղթականական հոսանքի մէջ, դառել էր որպէս մի հիւլէ անհուն Օվկիանոսում: Մարդկային հեղեղը տարածւել էր Փամբակի բոլոր գիւղերը, խուժել էր բոլոր բնակարաններ եւ ձուլւել ու կազմւել էր գորշ եւ մռայլ մի ամպ, որ կարծես իջել էր ներքեւ, չոքել էր Մայր հողի կրծքին՝ խեղդելու, պատժելու նրան իր մեղսակցութեան համար:

Փամբակեցին նայում էր, ամենայն սառնասրտութեամբ, այս ամենին, որպէս բնութեան մի արհաւիրքի, մի ահռելի փոթորկի, որ պիտի կործանէր ու աւերէր իր շուրջը գտնւած, իրեն արգելք հանդիսացող բոլոր պատարները՝ թողնելով հեռու շրջապատին անվնաս ու անմատչելի:

Ղշլաղեցի երկրագործը, ապագայի վառ յոյսերով տոչորւած, իր կանաչեցրած արտն ոտնահարելուց եւ փչացնելուց ազատելու համար՝ զինւած կանգնել էր նրա կողքին եւ յորդարանքներով ու սպառնալիք-

ներով ստիպում էր փախստական հոսանքին հեռու մնալ, ոտի տակ չտալ իր միակ ապաւէն՝ յոյսերով յղի մի թիզ հողը:

Բայց շրջանը հեղեղող գորշ մասսան դառել էր անզգայ ու անխիղճ, աւերող ու կործանող: Մի քանի ժամում հանդիպակած լեռների ու դաշտերի կանաչաւետ ու սիրուն արտերը ծածկուում էին սեւ ու խաւար վարագոյրով: Քրտնաջան աշխատաւորի վերջին հառաչը, որպէս մի նզովք, տանում էր իր բիրտ ու անմիտ ամբոխը...

Որքան չտեսնւած ու աննկարագրելի է մարդկային խուճապը, նոյնքան աւելի սարսափելի էր բնութեան արհաւիրքը, մռայլ ու սեւ էր երկինքը, թանձր ու ճնշող էին ամպերը, օրերով թափուում էր անձրեւ, եւ այն էլ ի՞նչպէս՝ դոյլերով ու տակառներով: Ղարաքիլիսայի դաշտավայրը, հեղեղից ու ցեխից, փոխւել էր մի լճի, որի միջոցով մարդիկ դժւարութեամբ առաջ էին շարժուում: Անյայտացել էին նախկին հարթ ու ուղիղ ճանապարհներ, փախուստը կատարուում էր ամենուրեք ու ամեն ուղղութեամբ:

Անց ու դարձին վերջ չկար. փախստական կարավան ոչ դադար ունէր եւ ոչ էլ ծայր: Որքան էլ նա աշխատում էր շտապել դէպի առաջ, խուսափել իրեն սպառնացող թշնամու ուրականից, որքան էլ նա ձգտում էր ազատւել ճակատագրի դառնութիւններից, բայց եւ այնպէս հակառակ նրա կամքին՝ շարժուում էր չափազանց դանդաղ, ծանր ու յուսահատ քայլերով... «Փախէ՛ք, դէ՛հ փախէ՛ք, թուրքեր եկան»: յետեւից գուժող ձայներն անզօր էին փոխել մարդկային յամր ընթացքը, փախստական խուժանի կրիայի քայլերը...

Բնութիւնը քարացած մարդուն վիճակած սարսափի ու տանջանքի հանդէպ՝ դառնում էր աւելի դաժան, աւելի անողորմ, անձրեւը թափուում հա թափուում էր, ճանապարհի այս ու այն կողմում հեղեղատի պատռւածքներ բաց էին արել իրանց երախները, ուր մի անզգոյշ շարժումից, մի աննշան սայթաքումից գլորուում էր վերեւից ցած տարաբախտ փախստականն իր սայլով ու քոչով:

Մարդկութեան հալածւած մասնիկը, ուժասպառ ու յուսահատ, սողում ու չանկշռտում էր երկար ու դժւարանց արահետները, լեռնային ուղիները՝ դիմում էր դէպի փրկութիւն, դէպի անյայտ հեռուն...

Իսկ այդ միջոցին թշնամին կրնկակոխ հետեւում էր խուճապի մատնւած, բնութիւնից տուժած, բազմահազար գաղթականութեան:

Մայիսի 19-ի երեկոյեան թիւրք զօրքի հետախուզներն արդէն երեւացել էին Ղարաքիլիսայից դէպի արեւմուտք 20 վերստ հեռաւորութեան վրայ՝ Սպիտակի լեռներում: Համամլու գիւղն առանց դիմադրութեան անձնատուր եղաւ: Այս լուրը կայծակի արագութեամբ անցաւ փախստական կարավանի մի ծայրից մինչեւ միւսը համակեց ամենքին ահ ու սարսափը, խուճապն ու լքումն աւելի սաստկացաւ: Գաղթականութիւնը խելակորոյս սոսկումով իր կեանքն ազատելու համար իր հետ բերած հարստութիւնը՝ անասուն, կահ-կարասիք, անկողին, հագ-

ուստեղէն եւ այն եւ այլն, ստիպւած եղաւ թողնել վերջին իջեւանում կամ դէն շարտել ճանապարհի այս ու այն կողմը: Ամեն մի արժէք, ամեն թանկագին իր կորցրել էր փախստականի աչքում իր նշանակութիւնը, դառել էր նրան ծանրաբեռնող եւ անգամ վտանգի ենթարկող մի աւելորդ բեռ...

Համամլից մինչեւ Ղարաքիլիսա, Ղարաքիլիսայից մինչեւ Համգա-
չիման՝ թէ ճանապարհի ուղղութեամբ եւ թէ ընդարձակ տարածութեան վրայ, թափփուած էին ամեն ինչ՝ խաս շորերի բոխչաներից մինչեւ լիք խուրջիներ, անկողիների մաֆրաշներից մինչեւ հացահատիկի լիք ջուլներ, շորագեալցու հարուստ պղնձակալից մինչեւ նրա տաշտն ու խնոցին, ռանչպարի գերանդի ու մանգաղից մինչեւ արհեստաւորի ուրագն ու սղոցը...

Մահւան վտանգի մոմենտը ստիպել էր նիւթապաշտ գիւղացուն արհամարհել իր աշխատանքը, իր սեփականութիւնը... Ամենքին զբաղեցնում էր միայն մի միտք՝ ժամ առաջ փախչել, խուսափել այն ահռելի ուրականից, որ կամաց-կամաց հետեւելով իրեն՝ դառնալու էր մի վիշապ եւ կուլ էր տալու սարսափահար բազմութեան...

Բայց ի զո՞ւր. համատարած սարսափի կօշմարն այնքան էր նրան ճնշել ու ընկճել, որ նա վաղուց էր կորցրել իր հոգու եւ մարմնի հաւասարակշռութիւնը, նման էր աշնանային մի տերեւի, որ ընկել էր հողմի բերան, քշոււմ, տարոււմ էր անյայտ ուղղութեամբ, փախստական զանգ-
ւածը կորցրել էր մարդկային բոլոր ունակութիւնները, կամազուրկ ու վախկոտ, յուսախաբ ու լքւած, անձնատուր էր եղել անողոք ճակատագրի մահաբեր հարւածներին:

Բայց բոլորովին այլ էր փամբակեցու եւ լօռեցու տրամադրութիւնը՝ համատարած խուճապն ու փախուստը չէր ազդել նրանց վրայ, փամբակեցին շլացած ու կուրացած գաղթականութեան թողած ծով հարստութիւնից, որ փաստօրէն դառել էր անարժէք ու անտէր, դեռեւս մնացել էր իր տանը, կառչել էր իր հողից եւ զբաղւած էր գաղթական-
ութեան դէն ձգած բարիքները հաւաքելով, պետական «չխառուցներ» դատարկելով եւ ձեռք բերած հազարաւոր իրերը «պարտկելով» ու տեղաւորելով: Այն ժամանակ, երբ բասենցին կամ կաղզուանցին, ամեն ինչից զուրկ, կիսամերկ ու սոված-փախչում էր Սանահնի ձորերով դէպի անհիրընկալ Թիֆլիս՝ դշլաղցին կամ հաջիղարեցին սայլերով շաքար, ձէթ, բրինձ, ալիւր եւ այլ մթերքներ էր կրում դէպի իր տունը: Թալանի եւ յափշտակութեան ինստիկտը մեռցրել էր նրա մէջ ահ ու սարսափի զգացումը:

Ղարաքիլիսա կայարանի դիմացի հարթութիւնը շաքարի եւ ալիւրի թալանից սպիտակին էր տալիս: Անժանօթ մարդուն թոււմ էր, որ յորդառատ անձրեւից յետոյ՝ զհշերը ձիւն էր նստել:

Մինչեւ մայիսի 28-ը Փամբակի ժողովուրդն ամենայն հաստատա-
կանութեամբ ու սառնասրտօրէն նստած մնաց իր օջախում, չենթարկւեց

ընդհանուր խուճապին եւ հանգիստ ու վստահ սպասեց, որ փոթորիկն անցնի, ալէկոծ ծովը հանդարտւի, արեւը ժպտայ եւ մռայլ ամպերը չքանան երկնքից, դարձեալ սկսւի մարդկային կեանքն իր սովորական ելեւեջներով:

Ապա ո՞ւր էին ժողովրդի «առաջնորդները», նրա «քաղաքագետ փահլեւանները» - Վաղօն ու Արշակ, Խզմալն ու Չոպուռ-Դաւիթը, Ասօն ու Վաղինակ «վարժապետները»... Նրանք, փախստական կարավանի ծայրը չհասած Փամբակի Չորը, «պոկեցին, ո՞նց պոկեցին», ո՞ւր ոչ ոք չիմացաւ:

Այս Պլեւոնան, ուղիղ մի ամիս առաջ, թունաւոր պրօվօկացիաներով, գոգոռեց ժողովրդի տականքներին տեղական թիւրք տարրի դէմ, որոնք շրջանունս աննշան փոքրամասնութիւն կազմելով՝ բացի բարի հարեւանութիւնից, այլ վտանգ չէին սպառնում հայ գիւղացիութեան:

Մի չարաբաստիկ օր գոգուած ամբոխը, նոյն «հերոսների» առաջնորդութեամբ, պաշարեց Վարդանլու թիւրքաբնակ գիւղը եւ իր գազանային բնազդներին բաւականութիւն տալու համար՝ վառեց տները, կոտորեց անմեղ տղամարդկանց եւ անգամ երեխաներին, բռնաբարեց կանանց եւ հրի ու թալանի ենթարկեց գիւղի հարստութիւնը: Շէն ու կենսուրախ գիւղը վերածւեց մի սպանդանոցի, որից մարդկային արեան հոտն արբեցրեց մարդ-գազաններին:

Ահա ինչու այդ տխրահռչակ հերոսները, մայիսեան տազնապալից օրերին, զգալով, որ թշնամին արդէն խուժել է երկրի ներսը եւ կամացկամաց մօտենում է Փամբակին, որ Վարդանլուի դէպքերն արժանի չեն ստի իրենց, որ անմեղ զոհերի արիւնը վրէժ է պահանջում՝ նամարդօրէն փախան ու անյայտացան՝ յանձնելով բարբարոս թշնամուն տեղական անպաշտպան ժողովրդին:

Դաշնակցական «հերոս» Վաղօն էլ իր «թռուցիկ» խմբով քաշւեց Դսեղի անմատչելի ծերպերում...

Մայիսի 21-22-ին, Փամբակում ծովացած գաղթականութեան խոշոր %-ը քաշւեց ու հեռացաւ Սանահնի եւ Դիլիջանի ձորերով:

Բ. ԴԻՄԱԴՐՄԱՆ ՓՈՐՁ

Համամլի առունը ցնցեց անտէր մնացած հարստութիւնն իւրացնող փամբակեցուն: Նա զգաց իր օրհասական դրութիւնը՝ փրկութեան ու պաշտպանութեան բնագոյր խօսեց նրա մէջ: Մի խաւար ու անձրեւոտ գիշեր Փամբակի երիտասարդութիւնը, թշնամու դաւից խուսափելու համար, ոտից ցգլուխ զինւած քաշեց Մայմեխի անմատչելի բարձունքները:

Գիւղերուն մնացին խաղաղ տարրերը, բայց կազմալուծւած էր հասարակութիւնը, անարխիան ու շանտաժը գլուխ էին բարձրացրել, գիւղացիութիւնը, ինչպէս ասում են, դառել էր «անգլուխ Սամի»:

Անհրաժեշտ էր վերականգնել նորմալ կեանքը, հարկաւոր էր Ղարաքիլիսային մի խելացի եւ ուժեղ կամքի տէր ղեկավար:

Կայացաւ մի բազմամարդ միտինգ. դուրս էր թշնամուն դիմաւորելու հարցը: Գառները զայլերին խնամախօս են ուղարկում. ի՞նչ արած. «Դու պարտաւոր ես», - ասում է Նիցշէն, - ընկած է նրա ճանապարհին, ոսկէշող, որպէս մի թեփաւոր կենդանի եւ ամեն մի թեփի վրայ փայլում է ոսկու պէս «Դու պարտաւոր ես»...

Դիմադրելու եւ մեռնելու «հաւէս»-ը կորել էր, ինքնապաշտպանութեան տրամադրութիւն չկար, ամենքին զբաղեցնում էր մի միտք, մի գաղափար՝ համակերպել թշնամու պահանջներին, կանովին կրել ստրկութեան շղթան...

Որոշեց հասարակական գործերի ղեկը յանձնել մի եռանդուն եւ փորձւած գործիչի: Գտնեց մի այդպիսի անձնաւորութիւն՝ Արսէնանց Վանօն, որ օժտւած էր դրական կողմերով:

Ընտրեց հաշտարար պատգամաւորութիւն: Յեղափոխական աւին ու ռիսկը տեղի տւին խոհականութեան ու չափաւոր քայլերին:

Ժողովուրդն իր պարտքը կատարած համարելով՝ ցրեց միտինգից, պատսպարեց իր յարկի տակ եւ սպասեց իր օրհասին...

Վանօն, որ վճռել էր մնալ մինչեւ վերջ իր հայրենիքում, կրել իր հարեւանի հետ բռնակալի անագորոյն լուծը եւ այդպիսով թեթեւացնել փամբակեցուն վիճակւած ճակատագրի հարւածները, ստանձնելով իր պաշտօնն անմիջապէս անցաւ գործնականին - թշնամուն դիմաւորման:

Հաշտարար պատգամաւորութիւնը պատրաստ էր՝ նրան մասնակցում էին Փամբակի գիւղերի յայտնի ներկայացուցիչներ, հրապարակ էր եկել «աղ ու հացը» եւ «սպիտակ» դրօշակը՝ խաղաղութեան ու եղբայրական յաւիտենական Սիմվոլը:

Պատգամաւորութիւնը պէտք է գնար մինչեւ Համամլու եւ այնտեղ դիմաւորէր թշնամուն՝ արտայայտելով ժողովրդի հպատակութեան ու հնազանդութեան հաւաստիքը: Այս էր միակ միջոցը: Խաղաղ մասսայի

կեանքի ու մահուան խնդիրն էր վճռուում: Պայքարի ու մարտնչելու մօտենումն անցել էր:

Պատգամաւորութիւնը շարժեց՝ նրան առաջնորդում էր «խաչ ու խաչվառը»:

Ղշլաղում նրան միացան Գրիշա Աղան, Հաջի-Ղարի, Դար-Բազի եւ Բզովդարի պատգամաւորները:

Այդ օր կարծես բնութիւնը փորձում էր մեղմանալ, նրա տխուր դէմքը ստանում էր քաղցրահամբոյր ժպիտ, սեւ ու մռայլ ամպերը կամաց-կամաց հեռանում էին հորիզոնի այն կողմը, կենսատու արեւն ուրախ նայում էր երկրին եւ կարծես խոստանում էր ամենքին կեանք ու անդորրութիւն...

Պատգամաւորութեան հանդիսաւոր երթը հասաւ Արչուք, նրան շրջապատեցին թիւրք խուժանը, որին տհաճութիւն պատճառեց սպիտակ դրօշակը՝ «Աղ-Բարեախը»: Թիւրք «խոջիների» յանդուգն վերաբերմունքը զգացնել տւին պատգամաւորութեան, որ այսպիսի պայմաններում նրանք հազիւ թէ իրենց միասիան կարողանան կատարել, որ զազանացած խուժանը հազիւ թէ կենդանի նրանց հասցնի Համամլու՝ աւելի խելացի համարեցին վերադառնալ Ղարաքիլիսա եւ սպասել թշնամու զօրքի մօտենալուն:

Անցաւ երեք օր: Ղարաքիլիսան ընկաւ ահ ու սարսափի կօշմարի տակ: Փրկութեան յոյսի վերջին կայծերը, կամաց-կամաց, հանգան ու կորան, մահուան օրհասը տիրեց ամենքին, խորհրդաւոր լռութիւնը կապարի պէս ճնշեց մասսային, որ դառել էր մի հսկայ կենդանի դիակ, իսկ Փամբակի գեղեցկանիստ Ձորը՝ մի ահռելի գերեզման...

Բայց մայիսի 24-ին, մի անսպասելի դէպք, աւելի շուտ մի զարմանալի հրաշք եկաւ ցրելու համատարած լռութիւնը, պատռեց մահուան վարագոյրը եւ մարդկանց երակների մէջ հոսաց ապրելու եւ կռւելու տենչը:

Ղարաքիլիսայից դէպի արեւելք, Համզաչիմանի ուղղութեամբ, Դիլիջանի ուլորապտոյտ ճանապարհին երեւաց մի անորոշ զանգւած, որ քանի մօտենում՝ աւելի տարածւում եւ աւելի նկատելի էր դառնում: Շատ չանցած գիւղում երեւացին մի խումբ ձիաւորներ, ոսից ցզլուխ զինւած:

Ժողովրդի սարսափահար դէմքին նկատեց եւ զարմանքի, եւ ուրախութեան նշան... Եկւորները ծանօթ դէմքեր էին. Նժդէի տղերքը: Հետաքրքրող բազմութիւնը շրջապատեց ձիաւորներին:

- Գալիս է հայ զօրքը, գալիս են հայ կամաւորները: Կռիւս պիտի տանք, փախչելն ամօթ ա՛ն, տղամարդութիւն պիտ շանց տանք, արար աշխարհի պիտ զարմացնենք, ժլկւող ու կորչողը՝ նամարդ է:

Լսողները չէին հաւատում իրենց ականջին, թւում էր ամենքին մի երագ, մի քաղցր ու կարճա՛տեւ երագ...

«Գալիս է հայ զօրքը, մի՞թե, նրանք, որոնք երեք օր առաջ բռնել էին նահանջի ուղի՞ն, կորցրել էին կռուելու տրամադրություն եւ խելակորոյս փախչում էին առաջ... ոչխարների մի հօտ, որ սարսափահար եղած զայլերի ոհմակի ցուել էր ամեն ուղղութեամբ», - մտածում էր տեղացին եւ գլուխը շարժելով հեռանում էր եկւորներից...

Այո՛, այս ամենը երազ չէր, այլ իրականութիւն: Մի ժամից յետոյ Ղարաքիլիսա մտաւ կազմակերպւած մի բանակ մի բուռն ուխտեալ հերոսների, որոնց համար անհանդուրժելի էր ստրկութեան շղթան եւ արհամարհելի վախկոտի կեանքը: «Մահ-իմացեալ»-ները վճռել էին իրենց կեանքի զնով, իրենց արեամբ ստեղծել ժողովրդի համար - անմահութիւն:

Ղարաքիլիսան ցնծութեամբ դիմաւորեց ուխտւածներին:

Գ. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

«Մեռած են բոլոր աստուածները. արդ
կամենանք, որ Գերմարդն ապրի»:

Նիցշե

Վերջին պայքարի խիզախ քայլը պատկանում էր Դիլիջանին, ուր կենդրոնացել էին հայ զորքի կազմալուծված մասերը եւ փախստականների հոծ բազմութիւնը:

Նրանց մէջ ռազմական տրամադրութիւն ստեղծողն եղաւ ժողովրդական հերոս ՆԺԴԷՅԸ: Նրա եւ մի քանի էնտուզիազիստ գործիչների կրակոտ ճառերի վայրկեանական ազդեցության տակ վճռւեց դիմաւորել թշնամուն Փամբակի լեռներում, բաց կրծքով դուրս գալ նրա դէմ եւ մի անգամ էլ ցոյց տալ արար աշխարհին, որ հայ յեղափոխական դեմօկրատիան գիտէ հերոսաբար կռւել եւ փառաւոր մահով մեռնել...

Հայրենասիրական ոգեւորութիւնը հրաշք է ծնում: Վախկոտ ու թուլամորթ ամբոխը վերածնունդ է: Նրա միջից ջոկւում են հազարաւոր կամաւորներ, կազմւում է ռազմիկ զնդեր, եւ շարժւում առաջ... Աւանգարդը հանդիսանում է ՆԺԴԷԻ հեծելագունը, որ յետագայում, Հաջի-Ղարայի տակ երեւան է հանում առասպելական յանդգնութիւն:

Հայ զորքի անսպասելի վերադարձը նոր ոգի եւ նոր աւիւն է ներշնչում Փամբակի լքւած ու ստրկացած մասսային:

Առաջ է գալիս՝ առանձնապէս Ղարաքիլիսայում, անսահման ոգեւորութիւն: Թշնամուն դիմաւորելու վերջին փորձը փոխւում է ժողովրդական պայքարի: Դա կռւի պատրաստութիւն չէր, դա անմահութեան տօն էր: Ամենքի դէմքի վրայ փայլում էր ցնծութիւն, բոլորն էլ իրանց զգում էին ազատ ու հպարտ: Անծանօթ մարդիկ իրար պատահելիս գրկախառնւում, հունգուր-հունգուր լալիս էին...

Սիրո՞ւն ու անվերադարձ օրե՞ր, ո՞ւր կորան, ո՞ւր...

Պատանուց սկսած մինչեւ զառամեալ ծերունին գէնք են վերցնում, կռւի շտապում, դեռահաս կոյսից մինչեւ պառաւ գեղջկուհին գործի են անցնում՝ թիկունք ամբացնում: Հիացմունքի՞ արժանի ժողովուրդ: «Ես քեզ տեսնում եմ այնպէս, ինչպէս դու քեզ ցոյց տւիր այդ հերոսական օրերին եւ այս տեսիլքն ասում է ինձ, որ մասսան հեռու է ընկճւելուց եւ ընկնելուց, նա աճում, յառաջադիմում է, դառնում է լաւագոյն եւ սքանչելի իր գործերով, անվախ եւ ըմբոստ յանուն արդար ու ճշմարիտ սիրոյ» - նման դէպքերից հիացած բացագանչում է մի անւանի յեղափոխական:

Սկսեց պայքարը: Հայ մարտիկները «ուռա՞» գոչելով վազեցին առաջ: Կանոնաւոր զօրամասերը, դուրս գալով Ղարաքիլիսայից, անցան Ղշլաղ-Ղարբազ, դիրքեր գրաւեցին:

Մայիսի 25-ին որոտաց հրետանին՝ ազդարարելով ընդհանուր յարձակում: Հրացանների ու գնդացիների անընդհատ համազարկերն՝ արծագանք տւին:

Թշնամին շփոթեց՝ նրա հետախուզները փախստի դիմեցին: Մերոնք արբեցած յաջողութիւնից եւ արհամարհելով թշնամուն՝ կանգ առան: Կռիւր դադարեց, խլած դիրքն ամրացնելու մասին մտածող չեղաւ: Ռազմագիտութիւնը տեղի էր տւել անհատական խիզախութեան, սառնասրտութիւնը՝ վայրկեանական ոգեւորութեան: Չկար կռուելու մի որոշ ծրագիր, դուրս չէր լուծելու որեւէ խնդիր, ամեն ինչ թողնւած էր տարերային ուժին, ամեն ինչ յանձնւած էր պատահականութեան: Մեր զինւորական յայտնի ուժեր՝ Նագարբէգով, Բեգ-Մամիկոնով, Անդրանիկ եւ ուրիշներ, կորցնելով իրանց հաւասարակշռութիւնը՝ չունէին հմայք ու հեղինակութիւն մասսայի աչքում:

Իսրայէլացիք Մովսէսից հրաշք էին պահանջում, հայ տառապեալ ժողովուրդն իր հերոսներից՝ սխրագործութիւն, բայց նրանց անհատական ճիգերն անզօր էին փոխել պատմութեան ընթացքը, որ ունէր իր սկիզբն ու վախճանը...

Հետեւեալ օրը կռիւր վերսկսեց նոյն թափով:

Այս անգամ մերոնք հանդիպեցին ուժեղ դիմադրութեան:

Թշնամին արդէն ուժեղացրել էր իր դիրքերը: Տասնունէկերորդ ֆրգան արդէն անցել էր Ձաջուռի լեռներից:

Այն ժամանակ, երբ թշնամու զօրաբանակի մի մասը Փամբակի ու Թափա-Գեաուրի վրայով տիրում է Գեադայ-Մայմեխի բարձունքը, միւս մասը դիմելով արեւելք՝ Աղլաղանի, Կախկալի, Շիշ-Թափի գագաթներով հասնում է Սարալ գիւղին եւ ամրանում է Ղուրսալուի ու Արչուքի լեռներում, մեր զօրքերը բռնել են միայն արեւմտեան կողմը, Ղշլաղ-Դարբագ-Արչուք ութվերստանոց տարածութիւնը, ստեղծել են միայն մի ֆրօնտ կենդրոնացել են միայն այս ճակատում, դարձրել են «կոտրած եկեղեցին» իրենց Վերդենը, ֆլանգերի ուժեղացման մասին մտածող չկայ, որքա՞ն թոյլ ու անպաշտպան է Դւալ ու Շօր-Դաղ հիւսիսային եւ Աչաուրթ, Խալխալ ու Մեծ-Մայմեխ արեւելեան թեւերը:

Նժդէկի խումբը Դարբագի ու Հաջի-Դարի արանքում գերմարդկային ճիգեր է գործադրում կանգնեցնելու թշնամու բազմապատկւած ուժի ներխուժումը, նրա մի բուռն քաջերն առասպելական հերոսների նման հրաշքներ են գործում:

Իսկ մինչ այդ հեռատես թշնամին չափելով մեր ուժերը Ղուրսալուի կռում գտաւ գաղտնիքը, որոշեց հայ զօրքի թոյլ կողմերը՝ շուտով ուժեղացրեց իր աջ ու ձախ ֆլանգները՝ Աչաուրթի ու Բզովդարի բարձունքները:

Այն մօմենտին, երբ մեր հերոսները խիտ շարքերով հարւածում էին թշնամուն ճակատից, երբ իգիթ Հաջիդարեցիք, համանւէցիների օգնութեամբ, Սարալում պաշարել էին թիւրք զօրամասերին, Մայմեխի ու

Արչութի լեռներից որոտում էր թշնամու հեռաձիգ թնդանօթներ եւ գնդացիներից թափում էր կրակէ կարկուտը: Թշնամին կամաց-կամաց շրջապատում էր Փամբակը. նրա զօրամասերը կամաց-կամաց պաշարում էին մեր զօրքերին: Բայց կռիւը չէր դադարում աւելի կատաղի եւ աւելի գոռ դառնալուց:

Ղշլաղեցի Արմէնի խումբը, Դարբազի ու Հաջի-Ղարի ուղղութեամբ, արգելում է թշնամու առաջխաղացման:

Գարասը, Յակոբը, «Ձելին խանը», Մուկուչը, Աթիկը եւ փամբակեցի իգիթ տղաներ յանդուգն ու ճարպիկ յարձակումներ են սկսել՝ այստեղ գնդակահար է լինում Ռուբէնը, մի կրակի կտոր տղայ:

Մեր հերոսները վճռել էին փառաւոր մահով պսակել իրենց անհաւասար մենամարտը:

Մեր զօրքը հասկացաւ իր օրհասական դրութիւնը, ամենքն զգացին իրենց ֆրօնտի թերութիւնը, առանց ֆլանգների՝ ճակատն անկարող է դիմադրել թշնամու գրոհին, Դարբազի ու «Կոտրած եկեղեցու» դիրքերի անկումը ժամերի հարց է:

Հարկաւոր էր անրացնել թելերը: Այդ մասին մտածող ու հոգացող չկար: Մեր քաջերը բնազդօրէն զգացին այդ կարիքը:

Դէպի Գեաղա-Մայմեխ եւ Ղարա-Ղալա մագլցեցին մի քանի հարիւր զինուոր, խլացուցիչ «ուռա»-ով սարսափահար փախցրին թշնամու հետախուզներին եւ գրաւեցին մի քանի անմատչելի դիրքեր: Այս կռոււմ ընկաւ «Կոտոշ» Արամը՝ Մայմեխի արծիւը:

Այս թելը պաշտպանելու էր գնդապետ Սամարցեւի զունդը, որ յետագայում երեւան հանեց զարմանալի քաջութիւն: Առանց թնդանօթի ու ռազմանթերքի, առանց պաշարի ու պատրաստութեան, Սամարցեւն իր գնդով խլեց թշնամու բոլոր դիրքեր, հալածեց նրան դէպի Միսխանա եւ առաջ բերեց կռուողների մէջ անսահման ոգելորութիւն:

Շատ-շատերի վկայութեամբ, եթէ գնդապետ Սամարցեւի առաջարկած պլանով կազմուէր Ղարաքիլիսայի ֆրօնտը, մի զուլցէ կռիւներն այլ ընթացք ստանային:

Սամարցեւի երեւալը Մայմեխի բարձունքում՝ անծայր յոյս եւ արիութիւն ներշնչեց լեռների ծերպերում թառած մեր արծիւներին:

Այս ռազմիկ-զինուորականը, մայիսի 25-ին, գիշերւայ Ժ. 9-ին գրում է կամաւորների առաջնորդ Յովսէփին. «Ձեր տեղեկութիւնները ստացայ, յայտնում եմ, որ Գեաղա-Մայմեխ եմ ուղարկել մի բատալիոն՝ չորս գնդակացիք եւ յիսուն ձիաւորներ, նրանց յետեւից էլի մի ռօտա ձիաւորներով, թշնամին տիրել է Հաջի-Ղարայի ու Հալաւարի բարձունքները, առ այժմ մնացեք տեղներդ, ձեռք բերեք պաշարեղէն՝ նմանապէս եւ փամփուշտ: Մի այսպիսի կրիտիքական մօմենտում չթողնէք դիրքերը, մինչեւ որ մերոնք յառաջ չխաղան եւ չունենան հաստատ դրութիւն: Մեր բզկուած հայրենիքը կզնահատի ձեր աշխատանքը: Օրհնում եմ Ձեզ բոլորիդ, թող Աստուած պահի Ձեզ քաջերիդ»...

Հեռատես զինւորականի հրահանգները գործադրում է ճշտութեամբ: Մի բուն անձնագոհ քաջեր ամուր մնում են իրենց դիրքերում՝ սպասելով օգնութեան, բայց հետեւեալ օր շրջապատելով թշնամուց եւ կորցնելով իրենցից շատերին՝ նահանջում են ցած Վանանց Ձոր՝ «Պոլոր Քարը»...

Պայքարը ճակատում եռում հա եռում է, մեր արտիլերիան երկու օր շարունակ յետ է մղում 11-րորդ ֆրգայի ուժեղ յարձակումները: Սկսում է Հաջի-Ղարայի ճակատամարտը: Գիւղի անմատչելի բարձունքները մի քանի անգամ ձեռքից-ձեռք են անցնում: Ընկնում են մէկը միւսի յետեւից հարիւրաւոր քաջեր, որոնց հետ նաեւ անւանի հերոս-կորմետ Տէր-Սովսիսեան: Թշնամին արդէն լուծել էր իր ռազմական խնդիրը՝ Աչաուրթն ու Ալթուն-Թախտը գրաւած էր, Գեաղա Մայմեխը նրա ձեռքին է, Բզովդարի լեռնաշղթայից որոտում էին նրա հրանօթները, Փամբակը դրւած էր նահանգ օղակի մէջ, տարւում էր օրհասական վերջին մարտը, պարտւելու եւ ընկճւելու ժամերը հաշւած էին:

Բայց մեր մարտիկները դեռ եւս կռւում էին՝ նրանք ամենքը սպասում էին օգնութեան: Եւ նա պիտի գար հիւսիսից, Դաւի լեռների կողմից, ազատասէր Լօռուց: Չէ՞ որ այնտեղ էր Անդրանիկը, մեր Գարիբալդին, թառած Դսեղայ ժայռերին, շրջապատած Սասմայ ծռերով ու Գուգարաց քաջերով:

Տաշ-Քեասանից, երբ լսեցին առաջին համազարկեր մեր քաջերի սիրտը թունդ ելաւ, խելակորոյս վազեցին առաջ.

- Եարադանի՜ դուրբան, Աստօժ, Մուրազատուն եկաւ, «Փաշէն» եկաւ, նրա ջանին մատաղ, Ջա՛ն տղերք, յառա՛ջ, էլ մեզ բան չկայ, դուշմանին ցոյց տանք ովա մեր «Փաշէն», ո՞վա մեր քօմակը... Տէպ կապէք, ցէպ...

Դըռ... դըռ... դըռ... դըռ... ըռռ...

Գնդակահար գլորում են մեր տղերանց առաջին «ցէպը», կազմում է երկրորդը, երրորդը... վազում են առաջ դէպի Աղմէթ-եալը... «Փաշին» -Անդրանիկին դիմաւորելու...

Բայց ո՞ւր է Անդրանիկ, ո՞ւր են Դսեղայ իգիթներ... Իլլիզիան ցրում է, մեր տղերքը սբափում են, երբ նրանց առաջն են դուրս գալիս... թիւրք ասկեարները...

Մերոնք նոր են հասկանում, որ Ջալալ-Օղլին երեք օր առաջ դատարկել է, Լօռին պատրաստում է անձնատուր լինելու, իսկ Անդրանիկը, սարերի արծիւն, երես է թեքել իրենցից...

Ահա, արդէն Սանամսուրդանի լանջերի վրայ, երեւացին զօրքի ալիքներ, որոնք քանի գնալով՝ աւելի խտացան ու շարքեր կազմեցին: Թշնամու երկու ֆլանգները միացան իրար Վարդանլուի գիւղի սահմաններում: Հիմա սկսեց գնդացիրային անձրեւը:

Գնդակահարութիւնը դեռ եւս չէր շփոթել Ղարաքիլիսայում կուտակւած բազմութեան: Նա չէր գնում գնդակների տակ, այլ գնդակներն

էին թռչում նրա մօտ: Քար էին կտրել ամենքը՝ տղամարդիկ, կանայք եւ անգամ... Երեխաներ: Ձիւնորների աղերսանքն ու սպառնալիք չէր ազդում նրանց վրայ: Ժողովուրդը հիպնոզացած էր այդ տեսարանից, դուրս էր եկել փողոց եւ բերանը բաց նայում էր վերեւ: Նա չէր հաւատում իր աչքին, պարտութեան մասին նա գաղափար չուներ, յաղթութեամբ էր նա արբեցած: Երեք օրւայ կռիւներն այդ էին ներշնչել, նա վստահ էր ու ուրախ, գնդակների վզզոցը, հրանօթների թմփիւնը ու մարդկանց աղաղակը կազմել էին մի ներդաշնակ նւագածութիւն, նա կարծես իրան զգում էր հարսանիքում կամ տօնախմբութեան մէջ, նա հրճւանքից քիչ էր մնում պարէր.

«Ամա՛ն Թելլօ, Թելլօ՛ ջան, Թելլօ՛,

Շիրին Թելլօ՛, Թելլօ՛ ջան, Թելլօ՛»:

«Մարդիկ,- ասում է Նիցշէն,- դեռ չեն սովորել՝ թէ ինչպէս, պէտք է սրբագործել ամենագեղեցիկ տօները»:

Ղարաքիլիսան դեռ չէր զգում իրեն պաշարւած: Ռազմական տրամադրութիւնը համակել էր ամենքին: Նամանաւանդ կանայք, իրենց անձնագոհութեամբ, գերազանցել էին Մդ. փափկասուն տիկնանց: Նրանք տանջւում էին որպէս կին, որպէս մայր, որպէս քոյր, երբ նրանց սիրելիներն աներկիւղ նետւում էին առաջ՝ արհամարհելով մահը, նրանք չարչարում էին որպէս տնտեսուհիներ, յանձն առնելով կերակրել մարտիկներին՝ առաջին դիրքերում, նրանք տանջւում էին որպէս գթութեան քոյրեր՝ խնամելով ծանր վիրաւորին... Տղամարդը չէր համարձակւում իր կնոջ առաջ թոյլ երեւալ, վախենալ եւ անգամ կասկածել: Դեզերտիրը չէր թաքնւում, չէր փախչում՝ սարսափելով կնոջ ծաղրից ու արհամարհանքից: Ոչ մի ժամանակ հայ կինն այնքան իրաւահաւասար չէր եղել, որքա՛ն հերոսամարտի օրերին... Կինը կռի մէջ էր ստացել իր իրաւունքը, նրանից խլել՝ ոչ ոք չէր համարձակւում:

Գօտենմարտը շարունակւում էր: Ղարաքիլիսան շրջապատող լեռներից տեղում էր համազարկերի տարափը: Թշնամին մեր հերոսների դիմադրութիւնից շշմած՝ չէր հաւատում իր յաջողութեան:

Մեր կռուողներն, երբ տեսան, որ Ղարաքիլիսայի անկումը մօտ է, վճռեցին փառաւոր մահով մեռնեն, քան թուլամորթի մման, կորցնելով ամեն ինչ, տեղի տան թշնամուն:

Այժմ սկսւեց պարտիզանական կռիւներ, որոնց մէջ մեր երիտասարդութիւնը, տասնեակ տարիներ շարունակ, մարզել ու կոփել էր:

Այդ էլ չօգնեց, այդ էլ խեղդւեց թշնամու գերազանց ուժերի գրոհի տակ: Հայ մարտիկները դարձեալ բռնեցին նահանջի ու պարտութեան ուղին:

Սարսափելի էր տեսնել հազարաւոր զինւած մարդկանց, որոնք արդէն դատապարտւած էին օրհասական մահւան, երեկւայ առիւծները՝ շղթայագերծ էին արւած: Սկսւեց փախուստը: Բայց այդ իսկական կռուողներից շատ քչին յաջողւեց: Համատարած հրդեհն իր գիրկն առաւ

բոլոր ըմբոստներին, նրանք հալեցին-կորան պայքարի հնոցում:
«Փա՛ռք յաղթածներին»...

Փամբակի ձորում կուտակված տասնեակ հազարաւոր գաղթակա-
նութիւնն որքան էլ աշխատեց դուրս պրծնել թշնամու ծուղակից,
ազատել թշնամու վրէժխնդրութիւնից, բայց եւ այնպէս նրա խոշոր
տոկոսը գտաւ իրեն շրջապատւած եւ ստիպւած եղաւ մնալ Ղարաքի-
լիսայում՝ սպասելով բռնաւորի դատավճռին:

Մայիսի 28-ին, երեկոյեան ժամը 4-ին, Ղարաքիլիսան ընկաւ: Մինչ
ուշ երեկոյեան «Կենտ» ծառի եւ «Թագաւորանիստ» կոչւող տեղերից
չէր դադարում պուլեմետրների տարափը: Թշնամին դեռեւս չէր հաւա-
տում մեր պարտութեան:

Դ. ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ

Ղարաքիլիսայի հասարակութեան խելացի եւ աւելի հեռատես մասը՝ զգալով, որ հայ զօրքի պարտութեան ժամը մօտ է, որ ազգաբնակութիւնը հնարաւորութիւն չունի փախուստի միջոցով իր կեանքն ազատել՝ մտածեց, անձնատուր լինելուց առաջ, դիմաւորել բռնաւորներին:

Այս խնդրում մեծ եռանդ ու գործունեութիւն ցոյց տուց նոր կոմիսար Վանօն, որ այս անգամ էլ անդրդուելի մնալով իր որոշման՝ չէր լքել ժողովրդին, չէր բռնել փախուստի ուղին, այլ վտանգի մատնելով իր կեանքն՝ աշխատում էր օգտակար լինել իր հարեւանին:

Պարտութեան օրը, կոմիսարի նախաձեռնութեամբ, կազմուեց մի պատգամաւորութիւն, որի մէջ մտան՝ գերմանական մի լէյտենանտ, ինժեներ Մեասաեդովը, երկաթուղու նաչալնիկը, ճանապարհների կառավարիչ Մուրատը եւ հասարակութեան կողմից՝ Վանօն, Սարգիս Ղարաքեշիշեան եւ Սարգիս Խանգադեան: Ժամի 2-ին, պատգամաւորները նստելով ւաւոմօքիլ, առաջ շարժեցին դէպի Յամամլու: Գնդակների վզոցը եւ թնդանօթների խլացուցիչ որոտը չէին խանգարում պատգամաւորութեան կատարելու իր մեծ միասիւն:

Իսկ այդ միջոցին թշնամու զօրքի աւանգարդն արդէն իջել էր Չիբուխլայ լեռներից եւ գրաւել էր «Կոտրած եկեղեցին»: Ջաւիղ բէյի շտաբը կանգնած էր Արչուքից վեց վերստ հեռու՝ Սարալի տակ «Սայիօր Սօնտրեզօրի» արձանի մօտ:

Պատգամաւորութիւնը հասնելով Ղշլաղի «Սեւ քարի հանդ» կոչուող դաշտը՝ կանգ առաւ: Նրան մօտեցան տաճկական երկու սպայ զինւորներով: Աւոմօքիլից իջաւ գերմանական լէյտենանտը ու ծանօթացրեց նրանց պատգամաւորութեան միասիայի հետ: Սպաները հեռանալով մի քանի քայլ՝ հասան դաշտային հեռախօսին եւ սկսեցին խօսել: Ապա, վերադառնալով պատգամաւորների մօտ՝ առաջարկեցին նրանց կապել իրենց աչքերը թաշկինակով եւ դարձեալ նստել ւաւոմօքիլ: Այս հրամանը հնազանդութեամբ կատարուում է: Մի քանի րոպէից յետոյ պատգամաւորները հասնելով Արչուք կիսակայարան՝ ցած են իջնում եւ առաջնորդուում են մի սենեակ, հրամայուում է հանել թաշկինակները ու սպասել հրամանատարին: Մի ժամ անց գալիս է Ջաւիղ բէյը, այցելում է պատգամաւորութեան եւ լսում է նրա խնդիրը. «Ընդունել Ղարաքիլիսայի հպատակութեան ու հնազանդութեան հաւաստիքը, հովանաւորել ժողովրդին եւ պաշտպանել նրան խուժանի բռնութիւններից»: Ջաւիղ բէյ քմծիծաղ տալով «չեօկ եակչի~, չեօկ եակչի~»-ով հանգստացնում է պատգամաւորներին եւ խոստանում է նրանց, լէյտենանտի ներկայութեամբ, որ «բիր էրմանիւնըն բուււնի-խալ օլմամիշ» - «Մի հայի քիթ չի արնոտի», որ ինքն ամեն միջոց ձեռք է առնելու

Ղարաքիլիսայում նորմալ կեանքը վերականգնելու եւ գաղթականութեան ամեն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալու, միեւնոյն ժամանակ յիշեցնում է պատգամաւորներին հայ ժողովրդի «վերջին դաւաճանութիւնը», որ այդ բանը «փաղիշահը» չի ների, որ մեղաւորները պատասխանատուութեան կկանչեն եւ այլն եւ այլն:

Պատգամաւորութիւնը իր միասիան կատարած համարելով՝ վերադառնում է Ղարաքիլիսա:

Ամբոխը սրտատրոփ սպասում էր նրանց վերադարձին, նրա գոյութեան հարցն էր մեջտեղ դուրս, հեշտ չէր, բռնաւորի պատասխանից կախուած էին նրա կեանքը, նրա յոյսերը: Պատգամաւորները յայտնում են ժողովրդին Ջալիդ բէյի խոստումը:

Պարզամիտ եւ դիւրահաւատ մասսայի ոգեւորութիւնն անսահման է: Սարսափի զգացումը վերանում է ամենքի սրտից, նա զգում է իրեն չափազանց ուրախ, մահւան ուրականը չի երեւում այլեւս նրա աչքին, նա համարում է իրեն փրկուած ու ազատ:

Ղարաքիլիսան պատրաստում է դիմաւորել յաղթողներին, տների դռներից ու պատուհաններից երեւում են սպիտակ դրօշակներ՝ հաշտութեան ու եղբայրութեան շողկապող նշանը: Ամբոխը խռնում է գիւղի գլխաւոր փողոցներում: Հոգեւորականութիւնը, «խաչ ու խաչվառով» ու հանդիսաւոր թափօրով, բազմութեան ուղեկցութեամբ, Աղէքսանդրովսկի բուլվարի ուղղութեամբ շարժւում է առաջ եւ կանգ է առնում երկաթուղու պարկի մօտ - «Իվանովի Ծառուղու» երկու կողմերում: Հազարաւոր աչքեր յառած են դէպի Ղշլաղ, որտեղից պիտի երեւար թշնամու յաղթական զօրքը, հազարաւոր սրտեր անհամբեր սպասելուց բաբախում են հա բաբախում... Վերջապէս, լսեց երաժշտութեան խուլ արծազանքը, որ քանի գնաց աւելի պարզ հնչեց եւ ախորժալուր դառաւ... «Օտտօմանեան մարշն» էր նւագում, որ գազաններին անգամ կարող էր մեղմացնել - գառ դարձնել, ո՛ւր մնաց բանական մարդուն...

Բարձրացաւ ամբոխի տրամադրութիւնը. «եաշա՛, չեօ՛ք եաշա՛» - խլացուցիչ «ուռան», գնաց խառնելու» մուզիկայի հնչիւն նւագների եւ պուլենետրների անընդհատ համազարկ «դռ-դռ»-ոցների հետ...

Երեւաց տասնութերորդ ֆրկան զինուորական կարգով, հասաւ պարկին եւ արագ քայլերթով մտաւ գիւղը, շատ տներից երեւացին աղ ու հացի մատուցաններ, յաղթողները ճաշակեցին յաղթողների աղ ու հացը, հիւրասիրութեան ու հաւատարմութեան անխօս երդումը:

Այդ օր գիւղը ստացել էր տօնական տեսք. փողոցներում մինչեւ մութ իջնելը խռնուած էին մարդիկ եւ ազատ ու համարձակ խօսում էին օրւայ տպաւորութիւններից...

Դեռ եւս չէր պատահել ոչ մի էքսսցէս:

Թիւրք զօրքն երեք օրւայ կռիւներից յետոյ՝ հանգստանում էր:

Իսկ մինչ դեռ թիւրք խուժանը, գայլերի ոհմակի նման, պատրաստում էր պատահոտել, պատրաստում էր կլանել իր ճանկն ընկած

անմեղ զոհերին... Վարդանույնի ու հալավարցի աւագակներն ազդանշանի էին սպասում:

Գիշերուայ կիսին ասկեարները, խմբերով դուրս գալով կազարմաներից, եւ միանալով Օսմանների ու Ալլիների հետ՝ արշաւեցին տների վրայ...

Անթափանցելի մթութեան մէջ լսեցին առաջին զոհերի աղէխարշ ճիչը եւ դահիճների ոռնոցները...

Զուլումն իր թեւերը տարածեց պարտուած Ղարաքիլիսայի վրայ...

Յաղթութեամբ յղփացած մարդ-գազանները շարունակեցին մինչեւ առաւօտ իրենց սանձարձակութիւնները...

Ժողովուրդն էլ չերեւաց փողոցներում... Ամենքը քաշեցին բնակարանները, կուչ եկան այնտեղ ու սպասեցին իրենց օրհասին: Համատարած մահն իր գիրկն առաւ անպաշտպան մասսային...

Ազատասէր Փամբակը հագաւ ստրկութեան շղթան, նրա հերոսները, փարւանայ քաջերի նման, թագուհու սիրուց, թիթեռներ դառած, այլուեցին, հանգան կրակի բոցերում...

Gloria victis! Փա՛ռք պարտուածներին...

Ե. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ

«Ի կատար ածող մահն են ցոյց տալիս ես
ծեզ, որ ապրողների համար մի խթան եւ մի ուխտ է դառնում»:

Նիցշէ

Փամբակը կապկպելով ստրկութեան շղթաներով՝ ընկաւ մահաբեր
ու անփարատելի մղձաւանջի մէջ:

Ղարաքիլիսան եւ իր շրջակայ եօթ գիւղերը՝ Ղշլաղ, Զաջի-Ղարա,
Դարբազ, Բզովդար, Սարմուսախլի, Եղաբլի, Վարդանլի փոխւեցին մի
ահռելի հեկատոմբի, ուր կատարւեց Մեծ Եղեռնի վերջին արարը:

Խաւար ու սոսկմնալից էր մայիսի 28-ի գիշերը: Ոճրապատումի սեւ
վարագոյրը պարուրել էր ամենքին:

Ղարաքիլիսայի փողոցներն ամայացել էին, բազմահագար ամբոխը
սարսափահար կուչ էր եկել տների քունջերում, պահել էր կտուրների
ու նկուղների պուճախներում, հորերի ու ամբարների մէջ... լռել ու
դադարել էր մարդկային կեանքի ուժեղ զարկերակը՝ ժխորն ու
աղմուկը, չէր լսուում ոչ ձայն եւ ոչ ծայտուն: Անասուններն անգամ,
բնագոյրէն զգալով համատարած Ջուլումը, քաշւել էին դռներից եւ
պատսպարւել էին գոմերի, ախոռների եւ մարագների անկիւններում
սպասելով իրենց օրհասին...

Արնապատման եւ եղեռնի՝ գիշեր...

Ղարաքիլիսան եւ եօթ գիւղերը յանձնւել էին Զալաւարի ու Արչու-
թի, Սարալի ու Ղանջղազի «ղաջագների» «խնամքին», հանրածանօթ
Բունաթ ու Իբրահիմը, Մահմեդն ու Վակիլը կտրելով երկու ազգերի եղբ-
այրական կապը, ոտնահարելով համերաշխութեան ու եղբայրութեան
սրբազան աւանդը՝ կատարում էին դիւային օրգիաներ... Նրանք
զաղտագողի մտնելով գիւղը եւ ներս խուժելով իրենց «քիրվաների»
տները՝ սրախողող էին անում շատերին, բռնաբարում էին կանանց եւ
առեւանգում էին կոյսերին...

Զետեւեալ օրը կտորած ու թալան ստացան պաշտօնական բնոյթ:
Տասնումէկերորդ ֆրկայի քիւրդ-ասկերները՝ զլուխ անցած տեղական
խուժանին՝ կատարեցին եօթ օր շարունակ աներեւակայելի ոճիրներ ու
աւերածութիւններ:

Նամանաւանդ, սոսկալի էր այն գիւղերի դրութիւնը, որոնք գտնուում
էին ճակատից ներս խուժող զօրքի ճամբին, «Գիւմրու սօշէի» վրայ,
Ղշլաղ-Դարբազ-Բզովդար, երեք շէն ու կուշտ տեղեր, որոնց թշնամին
հէնց 28-ի գիշերը հասցրեց իր մահացու հարւածը: Միայն Ղշլաղում
ընկան 177 անմեղ զոհեր:

Ղշլաղը գտնուում է Ղարաքիլիսայի հարաւ-արեւմտեան կողմում,
չորս վերստ հեռաւորութեան վրայ, Զիչխան գետակի մօտ եւ Ղարսի

երկաթուղու գծին կից: Համարում էի Փամբակի ամենակուլտուրական ու հարուստ գիւղը: Ղշլաղի գիւղացիութիւնը վերջին տասնամեակում ցոյց տւեց խոշոր առաջադիմութիւն իր տնտեսութեան եղանակի մէջ:

Գիւղատնտեսութիւնը տարւում էր ռացիօնալ սիստեմով, հասարակութեան մէջ չափազանց զարգացած էր ինքնուրոյնութեան ու փոխադարձ օգնութեան ոգին:

Համաշխարհային պատերազմի առաջին տարիներին գիւղը տնտեսապէս շատ բարձրացաւ: Դպրոց եւ գիւղացիական հանրակրթարանը կուլտուրական անգնահատելի ծառայութիւն մատուցին Ղշլաղին: Գրագիտութեան տոկոսն 80-ից անցաւ: Գիւղի երիտասարդութեան նախաձեռնութեամբ բացւեցին ջուլիականոց, կօօպերատիւ եւ գիւղատնտեսական վարձակէտ, գիւղացի թատերասերները հիմք դրին գիւղական թատրօնի: Նամանաւանդ, անփոխարինելի դեր կատարեց «Կօօպերատիւ-Ինքնօգնութիւնը», որի հետ օրգանապէս կապւել էին Ղշլաղի 300 ծուխ կամ 2500 բնակչութիւնը: Կօօպերացիան արմատական յեղաշրջում էր առաջ բերել գիւղացիական կեանքում:

Փամբակի խաւարապատ ձորերում Ղշլաղը մի լուսատու կանթել էր, մեր գիւղացիութեան ազատագրութեան արշալոյսին Ղշլաղն առաջին սարեակն էր:

Ահա, այս կուլտուրական համայնքն ենթարկւեց մայիսի 28-ի Բարթեղմեան գիշերի սարսափներին, թշնամին գնդակահար արեց մօտ երկու հարիւր տղամարդկանց եւ երեխաներին, բռնաբարեց կանանց եւ թալանի մատնեց ժողովրդի ամբողջ հարստութիւնը:

Ղշլաղի կործանումն ու կոտորածն անխուսափելի էին նախ այն պատճառով, որ գիւղը գտնւում էր հէնց կռիւ դաշտում: Ժողովուրդը, մանուկից սկսած մինչեւ զառամեալ ծերը, մասնակցում էր հերոսամարտին, իսկ վերջին օր մեր ծանր թնդանօթներից մէկը դուրս էր գիւղի ծայրին՝ «Մայիլանց կալում», եւ այնտեղից էր «ժարիտ անում դուշմնին»։ «Համա թօփ ձգողը, ա՛յ իգիթ են ասում, դարաբաղցի էր, ջանին մեռնեն, նրա նման մի հինգը ունենայինք՝ ո՞վ մեզ կարար մօտենալ, ո՞վ մեզ կարար դիպչիլ», - մի առանձին ոգեւորութեամբ ասում են ղշլաղեցիք: Այդ անժանօթ «հերոս թօփչին» մնում է անանում՝ ժողովրդի բանաւոր գրականութեան մէջ:

Ղշլաղի կոտորածի երկրորդ եւ գլխաւոր պատճառը ժողովրդի տեղից չչարժելն էր: Էւակուացիան համարւում էր «դաւաճանութիւն», խաղաղ ազգաբնակչութեան գաղթը՝ վախկոտութեան ու լքման նշան: Ահա, ինչու դեռեւս կռիւ նախօրեակին փակւած էին փամբակեցու համար բոլոր ճանապարհներ, մահուան սպառնալիքով-ստիպում էին տեղից չչարժել, խուճապի չմատնել. «Ոչով իրաւունք չունի գեղից դուրս գալ, եա թէ չէ խիզանոց փախցնել, պիտի էստի մնանք, էստի էլ մեռնենք, գնալու տեղ չունենք, փախչելու՝ ճար: Ով էլ որ հակառակը վարվի՝ նրա տունը կրակ կտանք, նրա կայքը՝ քամուն, իրան էլ

գիւլախորով», - գոռալով պատւիրում էր Ղշլաղի քեօխսկէն՝ Օռքքանց Աւետիքը:

Եւ այդպիսով գիւղի առաջնորդները ստիպեցին ժողովրդին տեղից չչարժել եւ նոյն իսկ սիրունատես հարսներին ու աղջկերանց գիւղից չհեռացնել: Այդ անկոչ «խորհրդատու»-ներից մի քանիսը պատկանում էին այն մարդկանց կարգին, որոնք օգտուելով հանգամանքից՝ իրացրել էին փախստականների թողած անհաշիւ հարստութիւն եւ յղկացած ուրիշի բարիքից՝ մոռացել էին իրենց ֆիզիքական գոյութեան սպառնացող վտանգն անգամ:

Ապա, ղշլաղեցի «Ալէքսան Աղա՞ն», այդ փորձած ու յամառ ծերունին, որի ալեգարդ գլխով շատ փոթորիկներ էր անցել, որի կեանքն արկածներով էր կոփուել, բայց նա մնացել էր լաւատես եւ հաւատացող:

- «Մեզ բան չկայ, օսմանցին լաւ գիտայ ովա իր դուշման եւ բարեկամը, նրանք «զակօնի ու պօրեադկի» մարդիկ են, մերոնց նման խօսն չեն: Չպիտի գնանք, չպիտի ժաժ գանգ, դարիբութիւն վատ բան ա, մեր օջախներն ո՞ւմն ենք թողնում՝ գէլերին ու շներին՞, պտի մնանք, պտի մեր տան սներին դայիմ կպչենք, հէջ չպիտի պոկ գանք... հալբաթ Աստօժ իր ստեղծածին չի մոռանայ՝ քօմակ կգայ», - համոզում էր Ալէքսան Աղան իր շուրջը հաւաքած ղշլաղեցոց, որոնք զգալով վերահաս վտանգն՝ եկել էին Աղից «խորհուրդ» իմանալու...

Եւ գիւղը մնաց – հաւատալով Աղին եւ... Աստծուն...

Թիւրք զօրքի առաջամասը՝ միացած Սարալի, Արչութի եւ Ղանջղագի խուժանի հետ – մայիսի 28-ի գիշերը մտաւ Ղշլաղ...

Տեղացի թիւրքերն առաջնորդեցին ասկերաներին դէպի իրենց «քիրվաների» տները: «Տրախտ-տրախտ-տրախտ» - լսեցին գիւղի այս ու այն ծայրում. կոտորածի ազդանշանն էր:

Սթափուեց ղշլաղեցին, բայց նա արդէն ընկած էր ծուղակում, փրկութեան ոչ մի յոյս, փախչելու ոչ մի հնար:

Թիւրք զօրքի յետնապահ արերգարդը մտել էր Ղշլաղ, խուժանն աւելի զագազել եւ աւելի սանձարձակ էր դառել:

Հանրածանօթ Սամանտը, Վակիլը, Կուրդ-Ալօ-Օղլին անցած մի-մի հրոսախմբի առաջ՝ ոտնատակ էին տալիս գիւղը:

Ահա նրանք հասան Չիչխան գետակին, կանգ առան, մտածում էին գնալ Ղարաքիլիսա՝ համեղ պատառներն այնտեղ էին, յանկարծ դիմացի պատշգամբից երեւաց «Աղբարեախը» - Սպիտակ դրօշակը, «Ալէքսան Աղան» էր՝ թշնամուն էր դիմաւորում: Նրա հետ էին գիւղի մի քանի երեւելի մարդիկ՝ Իրիցանց Անտօն, Մատթօսանց Խէջօն, Գէորգանց Ղագար եւ ուրիշներ:

Աւագակները ճանաչեցին. «Ալէքսան Աղա դըր, Ալէքսան Աղա դըր», - գոչելով շուռ եկան եւ վագեցին նրանց մօտ:

Մի քանի րոպէից յետոյ Աղէն ու իր միամիտ հարեւաններն ամուր կապկպած էին թոկերով: Աղի յոյսերը խորտակած էին, իսկ կեանքը՝

վտանգի մէջ: Խուժանն արդէն սկսել էր թալան: Աղի անբաւ հարստութիւնը դուրս բերելով՝ բռնուում էր սայլերին:

Գիշերը կապաւածներին քշեցին երկաթուղու գծի ուղղութեամբ եւ «Մինասի խոտանոցում» գնդակահար արին: Այդպիսով, հաւատացեալ Աղէն պատճառ դառաւ Ղշլաղի ամենաերեսելի մարդկանց կոտորածին:

Ժողովուրդը հասկանալով, որ ինքը գլխովին յանձնուած է քշմանուն, փորձեց դուրս գալ տներից եւ փախչել, բայց հանդիպելով գազանացած խուժանին, սարսափահար կուչ եկաւ գիւղի այս ու այն անկիւններում:

Թիւրքերը սկսեցին իրենց հունձը՝ ազատ ու համարձակ մտնում էին ղշլաղեցոց տներ, գնդակահարում էին դիմաւորողներին, թալանի էին մատնում տան կայքն ու կարողութիւնը եւ ապա կանանց մազերից բռնած քաշում դուրս՝ իրենց գազանային կրքերին յագուրդ տալու:

Ղշլաղեցիք, իրենց նամուսն ու թասիբը պաշտպանելու համար, առիւծաբար դիմադրում էին թշնամուն, բայց հանդիպելով խուժանին՝ գնդակահար ընկնում էին գետին:

28-ի գիշերը զուլումը պատեց Ղշլաղին՝ կոտորեցին գիւղի ամենալաւ մարդիկ. Աթանանց տղերքը – Մովսէս, Յովհաննէս, Մելիք եւ Մաշինէն, Իրիցանց Անտօնը, Մատթէոսանց Խէչօն, Գեօկչականց Յովհաննէս ու Բալաբէգը, Յամբարանց Արշակը, Առաքելը, Կոյր Շամիրը, Ղուկասանց Օհան, Մուկուչ, Իւզբաշանց Յակոբ ու Եգոր, Սաքնանց Կարօն, Դարբնանց Խէչօն ու Ասատուրը, Յակոբանց Ասատուր, Քոչարանց Սարդարը, Տէր-Սիականց Սաքօն եւ շատշատերը:

Գտնուեցին եւ այնպիսի անվախ մարդիկ, որոնք կարողացան դուրս գալ գիւղից եւ անյայտանալ անթափանցելի խաւարում:

Իսկ մնացած մարդիկ, գիշերային անթափանցելի խաւարի մէջ, սողալով ու փորքաշ տալով, անցան մի փողոցից միւսը, ցատկեցին մի պատից՝ միւսը պատը, հաւաքուեցին գիւղամէջ՝ Սաքնանց ու Աթնանց գոմերը, պատսպարուեցին այնտեղ՝ ամիսներ շարունակ կրելով անասանելի տանջանք ու զրկանք, ցաւ ու մահ, ենթարկելով արբած ասկեարների գիշերային յարձակումներին եւ ականատես լինելով կանաց առեւանգման ու լլկման... Այս ամենը միայն սկիզբն էր երկանց:

Մայիսի 28-ի առաջին Բարթեղիմեան գիշերի սարսափներին ու կոտորածներին ենթարկուեց նաեւ Փամբակի կենտրոնը Ղարաքիլիսան՝ Երեւանի նահանգի ամենանշանաւոր աւանը, Կովկասի հովասուն կուրօրտը եւ Փամբակի ու Լօռայ սիրտը: Վերջին տասնամեակում Ղարաքիլիսան զգալի չափով յառաջադիմեց: Կառուցուեցին բազմաթիւ կանոնաւոր, յարմար, վայելուչ եւ ճաշակաւոր բնակարաններ, ուղղուեցին, ընդարձակուեցին ու մաքրուեցին գիւղի գլխաւոր փողոցները:

Կանոնաւորվեց աւանի լուսաւորութեան ու սանիտարական դրութիւնը: Բազմացան պետական ու հասարակական հիմնարկութիւնները՝ միթօլօյ սուղ, միթօլօյ պօսրեղնիկ ու անտառապետութիւն, դպրոցներ,

կօօպերատիւ, մանր վարկ եւ գիւղատնտեսական ու բարեգործական ընկերութիւններ, Երիտասարդ Միութիւն եւ քաղաքական կազմակերպութիւններ, կլուբ, ռօսօնդա, Թատրոն ու պրօփէկտօր: Այս բոլորին միանալով Ղարաքիլիսայի բնական դիրքը, հարուստ բուսականութիւնը, առողջարար ու կազդուրող կլիման, քաղցրահամ ու մաքուր ջուրը եւ կեանքի ու ապրելու համեստ պայմանները՝ գրաւեցին օտարների ուշադրութիւնը, հողի հետ օրգանապէս կապած եւ նրա առանձնա-յատուկ միջավայրի հետ ձուլած աւանը դարձաւ Անդրկովկասի ամենանշանաւոր ամառանոցներից մինը:

Ղարաքիլիսան վերջին տասնամեակում տւեց մի քանի աչքի ընկնող գործիչներ – Յայկ Ազատեան, Յուլակ Խանգաղեան, Ստեփան Զօրեան (սկսնակ գրող) եւ այլք:

Գիւղատնտեսութիւնը դառաւ ժողովրդի կեանքի ամենագօրեղ ֆակտօրը, առանձնապէս զարգացան նրա ճիւղերից պարտիզպանութիւնը եւ մեղապահութիւնը:

Ղարաքիլիսայում հիմք դրւեցին օրինակելի մեղանոցների, որոնցից ամենից աչքի ընկնող ու արդիւնաւետ Աւետիս Աղաբաբեանիին էր, որ բաղկացած էր 400 դադան-բլաթից, Սմբատ Գասպարեանիին՝ 300 դ. բ., Միհրդատ Խանգաղեանիին՝ 200 փ., Փանոյեանիին՝ 300 արկղ եւ ուրիշներին՝ 1500 դադանից աւելի:

Գիւղացիութեան բիւջէի մէջ մեղապահութիւնը կազմում էր 20%-ը, անասնապահութիւնը՝ 45%, երկրագործութիւնը՝ 15% եւ ամառանոցային արդիւնքը՝ 20%:

Համաշխարհային պատերազմը խոշոր չափով նպաստեց Ղարաքիլիսայի տնտեսական դրութեան բարձրացման:

Ժողովրդի կուլտուրան օր ըստ օրէ յառաջադիմեց: Աբովեան դպրոցն ուներ, վերջին տարին, հազարից աւելի աշակերտութիւն եւ 20 հոգուց բաղկացած ուսուցչական խումբ: Առաջ եկաւ նոր սերունդի անդրանիկ կազմակերպութիւնն - Երիտասարդական Միութիւն, որ իր գործունէութիւնը սկսեց կուլտուրական երկու քայլերով. բանալով գրադարան-ընթերցարան եւ տօնելով իր վաստակաւոր ուսուցչի, զառամեալ Տէր-Խորէնի հասարակական գործունէութեան քառասնամեայ յօբելէանը:

Ղարաքիլիսայի կօմպակտ մասսայի մէջ զարգացաւ ինքնագիտակցութեան եւ ինքնաքննադատութեան բնագոյր:

Ղարաքիլիսեցին ազատւելով հայկական բուսիմայի ազդեցութիւնից՝ յարեց սօցիալիստական որոշ հոսանքներին եւ թոթափեց իրենից ազգայնական կուսակցութիւնների ու խմբակցութիւնների ոսկոռացած հեղինակութիւնը:

Առանձնապէս մեծ յաջողութիւն ունեցաւ կօօպերատիւ շարժումը Ղարաքիլիսայում: 1914թ. հիմք դրւեց «Կօօպերացիա» ընկերութեան, որ իր հետ միացրեց 2 հազարից աւելի սպառողներ եւ հասցրեց իր

շրջանառութիւնը 2 միլիոնի՝ այն թականի համար չափազանց խոշոր մի գումար:

Ամենայն վստահութեամբ կարելի է պնդել, որ Ղարաքիլիսայի Կօօպերատիւրը, Երեւանի նահանգի այն ուժեղ կազմակերպութիւններէն էր, որ նորմալ պայմաններում արմատական յեղաշրջում կարող էր առաջ բերել գիւղի սօցիալական կեանքում:

Ահա, այն կուլտուրական կենտրոնը գլխովին անձնատուր եղաւ բարբարոսներին: Գիւղի ամբողջ հարստութիւնը դառաւ թշնամու սեփականութիւն: Թիւրքերը Ղարաքիլիսայի անսահման կարողութիւնից մնացել էին ուղղակի ապշած: Անբաւ բարիքների շտեմարան Ղարսից ու Գիւմրուց յետոյ, թշնամին երագում էր նոյնը տեսնել Գիւրջիստանի սրտում՝ Թիֆլիսի մէջ, բայց յանկարծ մարդկային ցանկութիւններից ամենահազաւագիւտը գտան Փամբակայ ձորերում՝ էլ ոկի, էլ արծաթ, էլ թանկագին իրեր եւ էն ամենը, որ կարող էր կշտացնել ու յղկացնել օսմանցիներին, էն ամենը, ինչ որ դեռեւս միջին դարերում, օձի հիպնոզացած աչքերի նման, քաշում ու գրաւում էր սելջուկների ու մոնղոլների հորդաներին:

Արեւելեան կիրքն էլ յագուրդ առաւ, արեւելեան վաւաշտութիւնն էլ բաւարարեց: Դայ մատաղ կոյսերի ճիչն ու կաղկաղանքը ցնծութիւն ու հրճանք պատճառեց մարդ-գազանների:

Ժողովուրդն ամբողջովին անձնատուր էր եղել թշնամուն, չունէր պաշտպանելու ոչ մի հնար եւ ազատելու ոչ մի միջոց, ընկել էր Մոլոխի գիրկը: Ամենուրեք տիրում էր սարսափ ու սարսափ, համատարած մահն էր թագաւորում: Ղարաքիլիսեցին որ կողմն էլ շուռ գար՝ նրա առաջ կցցւէր մահը, որ տեղն էլ թաքնւէր՝ նրա աչքին կերելար մահւան կմախքը: Աջ կողմում մահ, ձախ՝ մահ, յետ՝ մահ, յառաջ՝ մահ: Օդն ու բնութիւնն անգամ թունաւորած էին: Ժողովուրդը յայտարարած էր ոչ միայն օրէնքից դուրս, այլեւ մարդկութիւնից դուրս...Ոչ սեռը եւ ոչ հասակը չէին փրկում քեզ եւ քո սիրելիների: Դու պէտք է մեռնես, բայց նախ քան այդ, դու պէտք է տեսնես, վկայ լինես քօ մօր, քո քրոջ, քո կնոջ, քո զաւակի, քո հօր, քո եղբօր մահւան... Քո աչքի առաջ տանջանքների են ենթարկում քո սիրելիներին, քո հարազատներին, որպէսզի դու զգաս մահւան սարսափը եւ դահճի ներկայութիւնը:

Բայց դու, երեկւայ մարտիկ, ազատութեան համար ըմբոստացող, ստրկութեան շղթաներ փշրող փամբակեցի, չէ՞ որ դու երէկ կռւում էիր քո բզկտած հայրենիքի անկախութեան, քո զաւակների ապագայ երջանիկ ու սիրոն կեանքի համար, ապա ինչո՞ւ այսօր համարում ես նզոված, արարքդ՝ դատապարտելի եւ գոյութիւնդ մի մագից կախւած: Անարգում եւ ծեծում ես դու, անպատում եւ լլկւում ես դու: Պէտք է մեռնես, քեզ հետ եւ քո հարազատները՝ դու ապստամբ ես, դու գեաւուր ե՛ս, մեռի՛ր, մեռի՛ր, մեռի՛ր...

Գերի դարաքիլիսեցին վիրաւորած զգացմունքով, որպէս հերոս, որպէս հայրենասէր, որպէս ծնող, որպէս զաւակ, կանգնած էր ինչպէս մի կենդանի դիակ, իր գերեզմանի առաջ, որ զազանի նման բաց էր արել իր երախը, պատրաստ էր կենդանի կուլ տալ նրան՝ ազատելով ստրկութեան շղթաներից եւ մարդկային ստորացումից...

Յետեւեալ օրը կոտորածներ ու բռնութիւնները ստացան պաշտօնական բնոյթ: Ջաւիդ բէյն իր «քաջարի ասկեարներին» հրամայել էր «ուչ գիւն քէֆ չակդըն» - երեք օր զբօսնել ու քէփ քաշել:

Թիւրք անզուսպ զաֆտիաներին այդ էր հարկաւոր, իսկ Յալաւարի ու Վարդանլի խուժանը Ղարաքիլիսայի ծայրերուն պագած սպասուն էր: Ազադնշանը տրւեց: Գիւղը թափւեցին աւազակաբարոյ տարրերը, սանձարծակութիւնների ծայրը սկսեց՝ անպաշտպան ժողովուրդը գլխովին յանձնւեց գայլերի ոհմակին: Ղարաքիլիսա աւանը վերածեց մի սպանդանոցի, ուր մարդկային թարմ արեան գոլորշին արբեցրեց ու զազանացրեց դահիճներին...

Կատարւեց այն ամենն, ինչ որ անթոյլատրելի ու աներեւակայելի է բանական մարդու, Պղատոնի հասարակական ինդիվիդուալի համար: Մի անգամ էլ ճշտուեց «մարդը մարդու համար գայլ» ասացւածը:

Մի քանի օրւայ ընթացքում, աւերակների կոյտի վերածեց Փամբակի նման մի գեղածիծաղ բնագաւառ եւ Ղարաքիլիսայի նման մի գիւղաքաղաք, ուր ժողովուրդն իր տոկուն ու յամառ աշխատանքով հիմնաւորել էր իր տնտեսութիւնը եւ կռել ու կոփել էր իր կուլտուրան:

Ղարաքիլիսայում կուտակւած բազմահազար հայութիւնը յայտարարւեց ռազմագերի եւ նրա ինչքն ու ստացւածը «ոսվլաթ»-ի՝ պետութեան սեփականութիւն:

Սկսել էր գերահաւաքը: Ասկեարները դառել էին աւելի կատաղի, իսկ խուժանն՝ անհանդուրժելի:

Նամանաւանդ, զազան էին կտրել վարդանլեցիները՝ նրանք վրէժ ու արիւն էին պահանջում: «Քեասարախ»-ները մտնում էին տներ ու թաքստանոցներ, խուզարկում էին ամեն մի անկիւն, գտնում էին տղամարդիկ, կապկպում ու քշում «բազարը» - գիւղամէջ - «Սելսկի ուարավլենիա» - «Նալբանդանց ու Աբովանց» տներ՝ այնտեղ էր օսմանեան «Յիւքմէթ-բաշին»:

Այդպիսով, վերոհիշեալ կէտերում մի օրում հաւաքւեցին հազարաւոր գերիներ:

Ամենդ մարդիկ երկար ժամանակ գտնուում էին խելակորոյս վիճակում, չէին հասկանում ո՞ր էր ն գտնուում իրենք եւ ի՞նչ է կատարուում իրեց շուրջը: Ուղեղը դադարել էր գործելուց, բանական մարդը միանգամից ընկել էր սպանդանոց տարած անասունի վիճակում:

Անցաւ մի օր, երկու օր, գերիների անսահման տառապանքներին միացան քաղցն ու ծարաւը:

Գիշերն իր թելերը փռեց պարտուած Ղարաքիլիսայի վրայ, կոտորածն ու բռնութիւնն աւելի սարսափելի չափերով շարունակեց մինչեւ հետեւեալ առաւօտը:

Լուսաբացին ասկեարների վաշտերը շրջապատեցին գերիների հաւաքատեղը, բինբաշիների ու իւզբաշիների հսկողութեամբ, նրանք խումբ-խումբ դուրս բերեցին փողոց, խուլարկւեցին, խլեցին գերիներից փող, արժէքաւոր իրեր եւ վրաներից հանեցին նոր հագուստներ, ապա կանգնեցնելով նրանց շարքով՝ կապկպեցին ամենքի ձեռքերն երկաթեայ լարերով: Երբ այս գործողութիւնն էլ վերջացաւ, երեւաց պատշգամբուն «փաշէն» - վաշտապետը եւ հրամայեց.

- Բուճլարի սիզի թեսլի էտիկ, գեթերուն (սրանց ձեզ ենք յանձնում, տարեք):

Ասկեարները գերիներին խումբ-խումբ քշեցին առաջ: Գերիներից մէկը, Յաջի-Նազարցի Սաքօն, որ ճանապարհին զգալով վտանգը, կտրում է իր կապանքներն ու ճարպիկութեամբ փախչում, պատմում է.

- «Սզի հետ կապածներին ես կճանչնամ. գիւմրեցի չուստ կարող Գարասն, հօռօմցի Գէօն ու իր տղէն, մագրեցի Չաքար, համա մէկէլների անունները չգիտամ: Սեզի քշեցին առաջ՝ Ղարաքիլիսու մենձ ուլիցի միջով, տարան հանեցին Վակզալի բախչի մօտ, էստեղ մեզի մի սիաթ կանգնեցրին, էլի տարան յառաջ Ղշլաղի ճամբով, էդպէս գնալով հասանք «Փաշի-գեղի» կարմրջի կուշտ, էն մաշիմի բուսկի մօտ, էլի կանգնանք, մեր խուտումները կոտրաւ, մեր աջալը մօտ էր, էն անասուած ասկարների միտքը փիսն էր, ես էլ կտրեցի ու փախայ»...

Գերիների այս խումբը տարւում է «Բութկա» կոչուող երկաթուղու տնակից մի քանի քայլ դէպի հիւսիս «Բադալ-օղլու աղբիւր»-ի մօտ եւ կանգնեցւում է շարքով ու զնդակահարւում:

Գերիների երկորդ խումբը քշւում է Ղարաքիլիսայից դէպի հարաւ «Տաք-աղբրի փոսերը» նոյն վիճակին ենթարկւում: Այստեղ զոհերի թիւը հասնում է 500-ի:

Երրորդ խումբը դէպի Վարդանլու գիւղի «քարալիչի գաւօղի» մօտ է զնդակահարւում:

Չորրորդ խումբը դէպի Վանանց Ձոր, հինգերորդը՝ դէպի Մայմէխ, Աչաուրթ, Ալթուն-Թախտ, Մեձ-Ձոր եւ Յաջի-ղարի գոմերը եւ Եղաբլի Սուրբ Սարգիսը:

Ձաւիդ բէլը գծել էր հայեր կոտորելու մի գրանդիօզ ծրագիր... Ռազմագերիների խմբերը քշեցին դէպի լեռների այն բարձունքները, ուր երկու օր առաջ թիւրք զօրքը դիրք էր բռնել - դէպի Մայմէխ ու Աչաուրթ, այստեղ էլ գլխովին զնդակահարւեցին:

Այս միջոցով օսմանեան ռազմագետները փորձեցին ցոյց տալ արար-աշխարհին, որ կոտորածն եղել է միայն դիրքերում, որ օսմանցին խախտել չգիտէ պատերազմի միջազգային օրէնքները, որ պարտուածները «վայելում են փատիշահի շնորհները», բայց նրանք կոյր էին

ծեւանում մի փաստի առաջ, որ դիրքերի մէջ ընկնողների ձեռքերն ազատ չէին, լարերով էին կապկպւած...

Վեհիբ փաշան, արեւելեան շողքորթութեամբ, «շնորհաւորում էր խառնեանին հայ զօրքի քաջագործութեան համար, որ դիրքերը զիջեց միայն 10 հազար զոհ տալուց յետոյ», ուրանալով իրեն իսկ կարգադրութեամբ սարքած մասսայական կոտորածները:

Երեք-չորս օր շարունակ Փամբակի լեռներից լսում էր հրացանների ու գնդակացիների համազարկերը: Կոտորում էին հազարաւոր զինւորներ, պատանիներ եւ զառամեալ ծերունիներ, նրանց մէջ քանի՜, քանի՜ ծանօթ դէմքեր կային, նրանց հետ քանի՜, քանի՜ հերոսներ կորան, մնացին անթաղ ամիսներ շարունակ, արեւի ու անձրեւի տակ, թռչուններից ու գազաններից պատառուտած ու այլանդակւած... «Յոգմն է հեծեծում սեւ անտառներում - անտէր մեռելների սուգն է այն, բալիկ, անտէր ու անթաղ մեռելները շա՛տ»... որքան ողբերգական է բանաստեղծի բառերը, երբ վեր ես յիշում, կոտորածներից մի քանի ամիս յետոյ, «Մեծ-Չորում» թափթփւած հարիւրաւոր դիակները յօշոտւած ու կմախքացած:

Թիւրք զօրքերի պակասը լրացնում էր խուժանը, որ ակելի սարսափելի, ակելի քստմնելի արարքներ էր ցոյց տալիս:

Վարդանլեւեցիներն ու հալավարցիները, չբաւականանալով Ղարաքիլիսայում ամբարւած անբաւ հարստութիւնից ու բարիքներից, որ նրանք սայլերով ու գրաստներով կրում էին դէպի իրենց գիւղերը՝ կատարեցին շատ սպանութիւններ եւ բռնաբարումներ...

Խուժանն ընկած փողոցէ-փողոց, տնէ-տուն, որոնում էր պէքի ընկնող ղարաքիլիսեցի սպանելու կամ տանջանքի ենթարկելու համար: Ամբոխը գտաւ մի քանի երեւելի մարդկանց, մեղապահ Աւետիս Աղաբաբեանին, Աթոյեան Արմենակին, Նահապետ Աղին, Դուլնանց Մացակին, Վէկլանց Մարտինին, Վահանանց Վահանին, Ջուրաբանց Սարգսին եւ այլոց: Նրանք կապկպեցին ու մերկացեցին, ապա խառնելով գերիների խմբերի հետ՝ քշեցին զանազան ուղղութեամբ:

Առեւանգման ու բռնաբարութեան դէպքերն ակելի յաճախակի կրկնելով՝ սարսափահար արեց պատուաւոր ղարաքիլիսեցուն: Յայ կինը նախազգալով, որ պղծելու է իր նւիրական անմեղութիւնը, որ ոտնահարելու է իր նամուսը, դիմեց ինքնապաշտպանութեան մի բացառիկ միջոցի – թունաւորման:

Այդպէս վարեցին Ա. Աղաբաբեանի ընտանիքի համարեայ բոլոր անդամները, Միքայէլ, նրա կին ու երեխան, Ջանազան եւ Յոռոմսիմ, Աւետիսի երեխաներ: Սրանց օրինակին հետեւեցին ղլլաղեցի Մայիլեանցներ - Աստղիկ, Լուսիկ, Ջաւահիր եւ երեխաներ ու մի գիւմրեցու ընտանիք: Այս լուռ ողբերգութիւնն էլ ձուլեց համատարած Ջուլումի հետ, թունաւորւածների աղեխարշ հառաչները միացած գնդակահարւածների ու խողխողւածների տնքոցներին՝ փոխեց մի բուռը նզովք-

կրակի՝ հրդեհելու արարաշխարհը, դառաւ մի կայծակի շանթ՝ հարւածելու Ամենակարողի «գարգեսիը»... հայցելու նրանից օգնութիւն եւ միայն օգնութիւն...

Կոտորածն ու ւաւերը քանի գնում ծաւալւում հա ծաւալւում էր: Թշնամին կորցրել էր մարդկային ամեն մի զգացմունք, գազաններն աւելի գութ եւ աւելի խիղճ ունէին, քան մարդ բորենիները:

Մայիսի 30-ին Ջաւիդ բէյն իրագործեց իր դիւային ծրագրի երկրորդ կէտը՝ բանւորների կոտորածը: Պատերին փակցւեց մի յայտարարութիւն, որի հիման վրայ երկաթուղու բոլոր ծառայողներն անխտիր պարտաւոր էին 24 ժ. ընթացքում «ներկայանալ փաշային», ցուցակագրւել եւ նորից անցնել իրենց նախկին պաշտօնին... Այս յայտարարութիւնը թւում էր ամենքին մի աստուծային շնորհ, խոցոտած սրտերին մի բալզամ, լքածներին՝ վերապրելու քաղցր զգացում... Այս «բարի աւետիքը», «աչքալուսանքն» անցաւ բերնից-բերան տարածւեց ամեն տեղ:

Մարդիկ, հաւատալով այդ կոչին, դուրս եկան թաքստանոցներից, սրտապնդւած ու ուրախ, շտապեցին «սելսկի կանցելեար» ցուցակագրւելու, ներս մտնողն այլեւս դուրս չեկաւ՝ միայն օտարազգիներն ազատ էին: Բանւորահաւաքը շարունակւեց մի ամբողջ օր, «կանցելեարի» սենեակները լցւեցին հարիւրաւոր ծառայողներով, եղան մարդիկ, որոնք ցուցակագրւեցին միայն իրենց կեանքն ապահովելու եւ կոտորածի սարսափից ազատւելու համար: Այս տարօրինակ ռեգիստրացիան թանկ, շա՛տ թանկ նստեց Փամբակի պրօլետարիստին...

Միւս օրը, վաղ լուսաբացին ասկեարները խումբ-խումբ դուրս բերին բանւորներին, երկաթեայ լարերով կապկպեցին եւ քշեցին դէպի Մայմեխի, Աչաուրթի եւ Ալթունթախտի բարձունքներ: Մի քանի ժամից յետոյ համազարկերը զուժեցին հարիւրաւոր մարդկանց անլուր կորուստը: Սանամսուրդանի ծաղկաւետ լամջերի համեստ շուշանների սպիտակ թերթիկները ներկւեցին պրօլետարների կարմիր արիւնով, «Ալթունթախտ» - «Ոսկէ-գահի» կանաչ ու ալւան մարգագետինները ծածկւեցին խաղաղ «Ռեմօնտի» աշխատաւորների դիակներով...

Այս կոտորածից ազատւողներից մէկի՝ «Ստարշօ Ասատուրի» պատմելով, բանւորներին ուղեկցող ասկեարների մէջ գտնւեցին մի քանի ազնիւ հոգիներ, խիղճը կենդանի մարդիկ, որոնք փրկեցին շատերին մահուան ճիրաններից... Այդ փրկիչներից մէկը Երզնկայի Օսման Ջաֆտիան էր՝ «Փաշի-գիւղում» ապրող գերիներից մէկը, որին «Ստարշօ Ասատուրը» զատկին մի կտոր «մատաղանայ» էր տւել: Երախտագէտ Օսմանը բանւորների մէջ ճանաչում է «Ստարշօին», վճռում է վարձահատոյց լինել, կտրում է նրա կապանքները եւ կամացուկ փսփսում:

- Գեղ, Ստարշօ, գեղ օղլում. բըն սընա թանհիրըն, սընան տուզ նան չօրըլ ունութմանամ, գեղ, օղլում, գեղ (գնա՛, որդի՛, գնա՛, ես քեզ ճանաչում եմ, քո աղ ու հացը չեմ մոռանայ, գնա՛, որդի՛, գնա՛...):

Օսմանների մարդասիրութիւնը աննշմարելի էր զուլումի օրերում, մարդ-աստածներն աներեւոյթ են մնացել կոտորածների վակխանալիայում:

Օսմաններն այն անհատներն են, որոնց մասին Նիցշէն գրում է. «Դուք այսօրայ մենակներ, ո՛վ հալածւածներ, դուք պետք է մի ժամանակ մի ամբողջ ժողովուրդ կազմէք, ձեզնից, դուք, որ ինքներդ ձեզ ընտրեցիք, պետք է մի ընտիր ժողովուրդ մեծանայ»:

Ղարաքիլիսայում հաւաքւած գերիներից մի բանակ քշուում է դէպի Յաջի-Ղարա: Այնտեղ քշնամին ունեցել էր մեծ կորուստ: Ջաւիդ բէյ ընկանշ էր պահանջում՝ այս տեղերում թափւած էին հարիւրաւոր ասկեարների դիակներ, մինչդեռ «գեաւուր էրմանի»-ների ընկածների թիւն աննշան էր: Պէտք է բերել մի յայտարարի, հարկաւոր է հաւասարեցնել զոհերի թիւը:

Այս խմբի մէջ է Նահապետ Աղան, մեր յայտնի ես-դէկ Յայկի հայրը, Փամբակի հին գործիչներից մէկը: Պատմում են, որ Նահապետ Աղան ճանապարհին պատահում է մի ծանօթ թիւրքի՝ սարալեցի Չօպուռ-Մուսթաֆին, եւ խնդրում նրանից օգնութիւն.

- «Յէջ խօրխմա, աղա, խօրխմա, օ դիւնիաղա գենա պիսիր օլարսան» (մի վախիր, աղա՛, մի վախիր, բան չկայ, եմ աշխարհում էլի գրագիր կլինիս),- ցինիկաբար պատասխանում է Չոպուռը:

Այս խումբը մնում է գիշերը Պապօի գոմերում, թիւրք ասկեարները, խուժանի պահանջով, կրակ են տալիս գոմերն՝ այրելով բոլոր գերիներին:

Երեք օրայ ոճրապատումին զոհ են գնում բազմահազար գաղթականութեան հետ Ղարաքիլիսայից 156 հոգի, Ղշլաղից՝ 177 հոգի, Դարբազից՝ 43 հոգի, Բզովդարից՝ 25 հոգի, Յաջի-Ղարից՝ 65 հոգի, Աֆանդիից՝ 15 հոգի, Յամամլիից՝ 60 հոգի, ի բաց առեալ այն գիւղերը, ուր կոտորածները սիստեմատիքաբար շարունակւեցին՝ մինչեւ թիւրք զօրքի հեռանալը...

Հազարաւոր անհատակների արիւնը ծովացաւ եւ ծածկեց Փամբակի ձորերն ու լեռները:

Մի շաբաթայ ընթացքում աւերեց ու բրիշակ դարձաւ մի գեղեցկատես ու ծաղկեալ բնաշխարհ՝ պատմական Աշոցքը: «Լէնկ-Թեմուրի» հորդանների սրին ու հրին մատնւեց մի հերոս ժողովուրդ, որին ճակատագիրն կարծես դատապարտել էր այրելու ու հանգչելու ազատութեան համար մղող պայքարի քուրայում՝ թողնելով իր յետքից մի բուռն մոխիր, որպէս նւիրական մի նշխար, որ քամու թւերով տարւեց դէպի ստրկութեան աշխարհը, հաղորդելու եւ կեանք տալու պարտւածների բանակին:

Մարդագէտները շարունակեցին իրենց պատահողությունները չորրորդ, հինգերորդ եւ վեցերորդ օրերն էլ: Նրանք արդեն յղկացել էին մարդկային արիւնհից, կրքերը յագեցել եւ նրանց գազանային բնազդները բթացել ու թուլացել էին: Նրանց հոգու խորքերում վերակենդանացել էր հիասթափման ու զղջման զգացում, բայց արդէն ուշ էր՝ կատարել էր ամենայն ինչ: Մա՛հ եւ աներածութիւն՝ պակաս տեղ չէր թողնւած: Հայ ժողովրդին հասցրած էր վերջին մահացու հարածը, հայ դեմոկրատիան կապւած էր ստրկութեան շղթաներով, հայ գիւղացիութեան սրտին հասել էր մի այնպիսի «քեաֆուր զուլում», որի մոմուռը դառել էր մի բոց՝ հրդեհելու եւ այրելու Արար-Աշխարհը...

Միայն տասներորդ օրում թիւրք հրամանատարութիւնը փորձեց վերականգնել զինուորական երկաթեայ դիսցիպլինան, սանձահարել խուժանին եւ գնդակահարել խռովարարներին: Մի օրում վերջ տրւեց բոլոր էքսցեսներին: Մի անգամ էլ ապացուցւեց, որ հայկական բոլոր կոտորածների հեղինակն ու հրահրողն եղել է եւ կայ Օսմանեան կառավարութիւնը, Էնվերի, Թալեաթի եւ Վեհիբի ոհմակը:

Մի մոզական գաւազանի շարժումով չբացաւ Ձուլումը: Մարդկային արեան հեղեղը սառեց ու լերդացաւ: Նահատակների դիակները շաբաթներով մնացին ընկած փողոցներում, դաշտերում եւ լեռների լանջերին - անձածկ ու անթաղ, կատունների, շների ու գայլերի բաժին:

Բայց եւ այնպէս, «որքան էլ քո մարմինը ծակծկող, ոսկորներիդ հիւթը ծծող վայրի թռչունները շրջապատեն Քեզ՝ քո մահը վայրկենական է, դու յարութիւն կառնես գաւակներիդ, սերունդիդ մէջ, որ կաճի, կզարգանայ եւ կմնայ՝ մարմնացնելու քեզ, Մեծ Նահատակիդ»...

Մեռելային լռութիւնը տարածել էր իր մահաշունչ թւերը ամեն տեղ, ամենքի վրայ: Չէր նկատուում ոչ մի կենդանի դէմք, ոչ մի շարժում: Շրջանը վերածւել էր աներակների կոյտի, իսկ Ղարաքիլիսան՝ *մեռեալ քաղաքի*...

Զ. ԼԾԻ ՏԱԿ

Թիւրքական հրամանատարութիւնը, «դովլաթի»՝ պետութեան շահերի տեսակետից, մատի մի թեթեւ շարժումով, վերջ տւեց տասնօրեայ կոտորածներին եւ խիստ կերպով հալածեց մարադէօր-թալանչիներին, չէ՞ որ շրջանի ակերումով օսմանեան զօրքն ընկնելու էր վտանգալից կացութեան մէջ: Ջաւիդ բէյի այդ ուշացած հեռատեսութիւնը փրկեց Փամբակը հիմնայատակ կործանումից:

Սարասկետարի-ընդհանուր հրամանատարի քաղաքականութեան մէջ ակնյայտնի էր ռազմական տեսակետը, թիկունքը հարկաւոր է ոչ թէ աւիրել կամ ժողովրդին բնաջինջ անել, այլ «վնասակար» տարրերից ազատելով՝ օգտագործել ճակատի համար, նամանաւանդ օսմանեան զօրքի առաջխաղացութիւնը դեռ եւս շարունակուում էր. էնվերն ու Թալաթն որոշել էին տիրելով Բագուին՝ հասնել Դաղստան, ասկետարներն անգամ այդ բանին մոլեռանդօրէն հաւատում էին. «բըզ ալարըք Բեաթի դա Դեամիր-Ղափի» (մենք պէտք է վերցնենք Բագու եւ Դերբենդը) – պարծենում էին նրանք:

Օսմանեան կառավարութիւնը Փամբակի ժողովուրդը համարեց իր «Ռահաթ» - հպատակը, իսկ նրա սեփականութիւնը՝ «դովլաթ-մալի»-պետական:

Շրջանում թողած $\frac{1}{2}$ միլիօն գաղթականութեան, անբաւ հարստութիւն ու բարիքներ հաւաքելու եւ ամբարելու համար աշխատաւոր ձեռքեր էին հարկաւոր, ծրի ու պարտադիր ֆահլայութիւնը դրեց փամբակեցու վզին, չորս ամիս շարունակ ժողովուրդն անմունչ տարաւ եգիպտական տանջանքները:

Յունիսի սկզբներին հրամանատարութիւնը խստօրէն կարգադրեց ասկետարներին հաւաքել տներից ու թագստանոցներից աշխատանքի ընդունակ բոլոր տղամարդկանց՝ մաքրելու փողոցները նեխած դիակներից ու լէշերից:

Հրամանն անմիջապէս ի կատար ածւեց:

Գայլերին - անհովիւ հօտ էր հարկաւոր: Ասկետարներն ընկան դէս ու դէն. մտան այս ու այն փակուղին, տեղահան արին կամ կոտրեցին բնակարանների դռներ, քանդեցին կամ փուլածին կտուրներ, թափւեցին ներս, սարսափահար արին այնտեղ շաբաթներով պահւած, կուչ եկած մարդկանց, կատարեցին բռնութիւն ու թալան, գտան ֆահլաներ եւ ծեծի ու անարգանքի տակ քշեցին նրանց դէպի գիւղամէջ՝ «կօռատեղը»:

Սկսեց դիակների ու լէշերի հաւաքումը: Ամառային արեւը առաջ էր բերել մի նեխւածութիւն, որի զագրելի հոտը թունաւորել էր օդն ու մթնոլորտը: Փորւեցին փողոցների այս ու այն կողմում փոսեր. դիակն ու լէշը ձգեցին այնտեղ՝ ծածկելով հողի նօսը շերտով: Այս անհաճոյ, բայց

հեշտ աշխատանքը մի երկու օրայ մեջ վերջացաւ: Այժմ կարգադրւեց հաւաքել Ղարաքիլիսայի տներից ու խանութներից այն ամենն, ինչ որ արժէքաւոր են եւ «դօվլաթին» հարկաւոր: Դուրս բերւեց բնակարաններից կահ-կարասիք, անկողին, խալիչեղէն, ամանեղէն, գործիքներ եւ շինութեան նիւթեր՝ ուղարկւեց կայարան: Հաւաքւեց խանութներից, պահեստներից եւ արհեստանոցներից ամեն տեսակ ապրանք՝ երկաթեղէն, փայտեղէն, ուտելիք եւ մեքանաներ, ամբարւեց գիւղի մի քանի կէտերում: Ներս խուժեցին դպրոցներ, դատարան, կօօպերատիւ, կլուբ եւ հասարակական այլ հիմնարկութիւններ՝ դուրս թափեցին այնտեղից նստարաններ, սեղաններ, գոբեր, արխիւ եւ այլ իրեր եւ ֆահիւաների շալակը տւած տարան կայարան, իսկ այնտեղից էլ՝ Աղէքսանդրապօլ ու Ղարս: Պաշտոնական թալան էր: Օսմանցիներն այդպէս էին հասկանում «սեփականութեան պետականացումը»:

Ղարաքիլիսայում խլւած հազւագիւտ ու թանգարժէք իրերը, որպէս «փէշքաշ» ուղարկւեց բարձր պաշտօնեաներին:

Ղշլաղեցի Գրիշա Անդրեասեանի կինը պատմում է, թէ ինչպէս ինքը պատահմամբ գտնում է իր սկեսարի՝ Ալէքսան Աղի, մարմարեայ թանաքաման Աղէքսանդրապօլում, Սարասկեարի... կաբինետում: Բարձրաստիճան փաշան հասկանալով բանի էութիւնը՝ յետ է տալիս տիկնոջ Ղարաքիլիսայից ուղարկւած աւարը «բարդօն, մադան, բարդօն, մադան» քաղաքավարի արտայայտութեամբ:

Գիւղերից հաւաքեցին երկրագործական բոլոր գործիքներն ու մեքենաները. սկսած կացնից, ուրագից, մինչեւ գիւղացու չուփն ու գութանը, «սարտիրովկան ու վէալկան» բարձեցին վագոններին եւ ուղարկւեցին երկրի ներս... Այս էլ կուլտուրան տարածելու «օսմանեան մեթօդն էր»:

Ֆահլա-մշակները կատարելով բռնաւորի հրամանները եւ վաղ առաւօտից մինչեւ երեկոյ անընդհատ աշխատելով՝ տանջւած ու յոգնած փորձում էին վերադառնալ իրենց տները: Փողոցի այս ու այն անկիւններից դուրս էին ցցւում նրանց առաջ ասկեարներ «Սը՛ս, բուրեան՛ գեալ» բացականչումով սարսափահար անում, ոտից ցզլուխ խուզարկում, նրանց հագից հանում այն ամենն, ինչ որ արժէքաւոր է ու դիւրեկան՝ «բուխարի փափախ», «չուխա», «արխալուղ», «շալվար» եւ ադամային մեքիութեամբ ճանապարհ դնում: Պատահում էր դէպքեր, երբ աշխատանքից վերադարձող հայն՝ ընկնելով ասկեարների ճանկն, օրերով չէր կարողանում վերադառնալ իր բնակարանը, ջուր էր կրում, կազարման մաքրում, ոտնամաններ սրբում եւ հազար ու մէկ ստոր ծառայութիւններ մատուցում այս ու այն «իւզբաշուն», «բինբաշուն» կան հասարակ «զաֆտիային»...

Ղշլաղեցի Ծռքթանց Ալէքսին, այս գիւղական կօմիկը, մի առանձին հիւնորով պատմում է հետեւեալը.

- «Մի օր, առաւօտուայ ծեփին, պոկում էի Ղարաքիլիսա, կատիկ մնան տների կտուրներով էի գնում, որ ինձ էդ անաստօժ ասկեարները չտեսնեն, փորսող տալով, ես կուչ ու ձիգ անելով ինձ ձգեցի գեղի խրաղը, ես անգամ ուզեցայ եգին գնալ, չէկերս լենացրի, մին էլ որդից որտեղ մի ասկեար, ձեռքին մի կուժ, ցուեց առաջս, ոտերս թուլացան, ջանովս սարսուռ անցաւ, լեզուս բերնիս մէջ կապեց, «հոգեառս եկաւ» մտքումս ասի: «Բուրեա գեա՛լ, գեա՛լ, թէ՛գ, գեա՛վուր. գէղ սու գեատըր»: Սուս ու փուս մօտեցայ նրան, վերցրի կուժը ու Անմահականից բերի ջուր, էդ բանով եախես չազատեց, հմի նստեց. «չարուխարն չխար», ես էլ նստեցի ու տրեխներս հանեցի «վե՛ր» տւի, շուռ եկայ դպա Ղարաքիլիսա, ոտաբոբիկ ու գլխաբաց կէս սիաթում, առանց յետ նայելու, շնավազ տալով, ընկայ Ղարաքիլիսա, փառք տւի իմ փահ Աստուածին, որ գլուխս տեղը, սաղ-սալամաթ ազատեցի էն հոգեառից»...

Յաղթողները չէին բաւականանում գերիների կատարած ֆիզիքական ծանր աշխատանքներով եւ նրանց մատուցած ծառայութիւններով, ասկեարներն ազատ օրերին սարքում էին, իրենց զարճութեան համար «օյիմներ» - «Ղարագեօզ»: Բռնում էին առաջին պատահած հային, շլնքին կապում մի թոկ ու քաշում հրապարակ, նստեցնում, դուրս էր գալիս մի ասկեար, հանում էր ծոցից ածելին եւ սկսում էր զոհի պէխերն ու մօրուքը քերել, մարդուն հասցրած մարմնական տանջանքը նրանց դիւր էր գալիս, գերու ամեն մի աղաղակն՝ առաջ էր բերում անվերջ հռչոց: Պատահում էին դէպքեր, երբ տկլորացնում էին եւ ստիպում էին պարել ու երգել: Նման վայրենուն յատուկ «օյիմները» սովորական էին դարձել:

Օսմանցիները սարսափելի կերպով հալածում էին տէրտէրներին. վա՛յ նրան, ով այդ գազանների ձեռքը կընկներ, ա՛յ այն ժամանակ «Ղարագեօզ» - արի ու տես... Այդ իսկ պատճառով Փամբակի քահանաները, ամիսներ շարունակ, մնում էին թագստանոցներում, չէին տեսնում լոյսի երես եւ չէին կատարում իրենց հոգեւոր ծեսերը: Թիւրք փաշաները միամիտ ձեւանալով՝ շատ անգամ հարցնում էին կօմիսարներին. Չաւուշ, ներդաղըր սըզըն քէշիշլար (որտե՞ղ են ձեր քահանաները): Բացատրում էր նրանց չերեւալու հանգամանքները: «Փաշաները» խոստանում էին ապահովել քահանաների կեանք եւ ազատ պահել նրանց վիրաւորանքներից, բայց ո՞վ էր հաւատացողը, ո՞վ էր երաշխաւորը: Գտնուում էին այդ «փաշաների» մէջ եւ այնպիսի բացառիկ տիպեր, որոնք իրանց գործով ու վարմունքով աստուածացել են ժողովրդի սրտում:

Փամբակեցին չգիտէ նրանց ով լինելը, անգամ անունը, միայն մի առանձին ոգեւորութեամբ է յիշում «Արաբ-փաշին», որ մինչեւ վերջ պահեց ու պաշտպանեց Ղարաքիլիսի «Կռօանց թաղը», «Արաբկրցի բին-բաշուն», որ Ղշաղի Տէր-Եսայուն պաշտպանելու համար գնդակահարեց իր չաւուշին:

Ղշլաղեցիք մինչեւ այժմ մի առանձին յարգանքով են յիշում *Աթնանց Սարոհի «օթախներում» ապրող «փաշին»*, որ գիշերայ կիսերին, լսելով «Սաքնանց զոմուն» հաւաքւած կանանց ճիչն ու «փաշայ քեօմակ, փաշայ քեօմակ» աղիողորմ աղաղակը, դուրս էր թռչում իր բնակարանից, զարթեցնում ու ոտի էր կանգնեցնում ամբողջ կօմանդան եւ հրամայում էր գտնել ու զնդակահարել այն «քեօփակ-օղիներին», որոնք յանդգնում են հայ գիւղացու *նամունն ու թասիքն* արատաւորել:

Գիւղացիք միաբերան վկայում են, որ այն օրից, երբ հրամայեց վերջ դնել կոտորածին եւ բռնութիւններին, առաջ եկան թիւրք «փաշայ» ու սպաների մէջ այնպիսի ազնիւ տիպեր, որոնք պատրաստ էին հերոսաբար պաշտպանել հայ գիւղի ու գիւղացիութեան ապահովութիւնն ու կեանքը...

Փամբակում եւ Լօռիում կան շատ գիւղեր, որոնց պահել-պահպանել են այս կամ այն «փաշան»: Ժողովուրդը չգիտէ նրանց անունը, ինչպէս եւ նրանց ծագումը, բայց նրա հոգու խորքում, նրա վեհ ապրումների մէջ կայ եւ կմնայ այդ միջնադարեան ասպետների պատկերները, որոնք գիտեն «սիրել, սիրել եւ... քարանալ»: Ազգայնական թոյնաւոր միջաւայրում այդ տիպերը հանդիսանում են մի փարոս, փրկութեան մի խարիսխ, որով միայն հնարաւոր է ազատել մի ազգ, մի դասակարգ - ուժեղի ու տիրողի թունաւորումից ու պրօվօկացիայից:

Կռուվ են ձեռք բերում իրաւունք ու արդարութիւնը, կռի մէջ է բնորոշւում երկու հակոտնեայ բանակներին միացնող եւ հաշտեցնող պայմանական գիծը, ուստի պայքարը եւ ակերիչ է եւ ստեղծագործող... Հայ դեմօկրատիան իր նահատակման օրերում անգամ փնտրում էր երկու ազգերին միացնող ու ձուլող մի ընդհանուր գիծ, բոլորին շաղկապող ու ոգեւորեցնող մի ընդհանուր գաղափար, թշնամի ազգերի ճնշւած ու շահագործող դասակարգերի միջեւ համերաշխ ու եղբայրական միութիւն, յեղափոխական գործելակերպ եւ դասակարգային շահերի համար մղող պայքար:

Հերոս-տիպերը կան նաեւ յաղթող ու տիրող ազգի ստորին խաւերում՝ նրա դեմօկրատիայի մէջ: Մինչդեռ, նրա ուժեղ ու շահագործող դասակարգը, բուրժուազիան դեմօկրատիաներին բաժանում է, որ հեշտութեամբ տիրի, յաղթում է, որ ստրկացնի եւ կոտորում է, որ ոչնչացնի...

Գերի-ֆախիւների աշխատանքը չի գնահատում, ստեղծել է հայ ժողովրդի համար ստրկական վիճակ, փամբակեցու գոյութիւնը մի հաւի արժէք չունի: «Գեավորի» կեանքն ու գոյքը ապահով չեն, նա լուռ ու անմռունջ կատարում է ամենաստոր ծառայութիւններն անգամ:

Ասկեարները, շատ անգամ, չգտնելով գիւղում պահանջւած թուվ մշակներ, իրենց ամբողջ զայրոյթն ու կատաղութիւնը թափում էին քեօխի եւ գգիր-չաւուշի վրայ: Համամլեցի կօմիսար Համբարձումը մինչեւ օրս մի առանձին հպարտութեամբ է յիշում, երբ «իրենց գիւղի

թասիբն ու նամուսը պահելու համար իրեն «փաշէն» կապել տւեց թոկով սէլից եւ ծեծելով տարաւ հանդը խոտ հնծելու»: Բաւական էր մի աննշան դէպք, մի չնչին շարժառիթ, որ նա այլեւս չվերադառնար տուն:

Յուլիսի սկզբներին Ղշլաղից խոտ հնծելու տարան Ծռքքանց Արսէնին ու Արշակին, Համբարանց Ալէքսուն եւ նրա տղին՝ Շլորկուտի գոմերը: Ասկեարները պահանջում են այդ թշւառներից մատնանիշ անել այն կանանց, որոնց կարելի է գիշերն առեւանգել՝ մշակները մերժում են կտրականապէս: Իրիկնապահին նրանք դաշտից վերադառնալիս՝ սրախողող են արւում եւ ձգւում են Հայդարբէգի գոմերի փոսերը:

Ղշլաղի հասարակութիւնը սարսափելով այդ դէպքից՝ դիմում է գիւղում ապրող Սրթաքիբ աւագ բժշկին եւ խնդրում միջնորդ հանդիսանալ հրամանատարութեան առաջ վերջ տալու նման երեւոյթներին. «Խօրխմէին, բիր շէյ-օլմագ» - «մի վախէք, բան չկայ», - ստացւում է նրանից այս միամիտ պատասխանը: Ալս դէպքից յետոյ ղշլաղեցոց միայն բռնի ոյժով էին քշում դաշտ եւ աշխատեցնում:

Ասկեարները ծանօթանալով ու մտերմանալով գիւղի տականքների հետ եւ ապահովելով նրանց կեանքը՝ կարողանում էին հասնել իրենց նպատակին: Շրջանում առաջ եկան բարոյագերծ ու անամօթ մարդիկ, որոնք միջոցների մէջ խտրութիւն չդնելով՝ աշխատեցին քծնել ու ստորանալ իշխանութեան առաջ, հաճոյանալ ու մօտենալ զանազան կասկածելի «փաշաներին», «իւզբաշիներին» եւ «շահնաներին»: Փամբակի ու Լօռայ իւրաքանչիւր գիւղը տւեց իր «Թովմաս էֆէնդին» եւ «Ռէս-Մնօն», իսկ Ղշլաղն էլ՝ իր «Ծռքքանց Աւետիք» եւ «Օդաբաշանց Անտօնը»: Այս բորենիները յանձն առան կատարելու ամենաստոր գործեր, ցոյց տալ ասկեարներին գիւղի ցորենի ու գարու հորեր, կարտօֆելի եւ այլ ընդդէմների ամբարներ, ժողովրդի հարստութեան մնացորդների պահած տեղերը եւ համաձայնեցին մատակարարել լպիրշ «փաշաներին» կին ու աղջիկ...

Ղարաքիլիսան տւեց Մօնա-Վաննայի Մինիատուրը: Ժողովուրդը մինչեւ օրս չի մոռանում այն Հերոս-Աղջկան, որ իր ազգականներին եւ մի ամբողջ թաղ ազատելու համար յօժարական անձնատուր եղաւ բռնաւորին, դարձաւ նրա հարճը եւ իր պատւի ու կեանքի գնով ձեռք բերեց անմահ փառք ու հռչակ:

Ղշլաղն էլ ունի մի եզակի տիպ. Բ...անց Լ...ան: Մի անգամ նրան կանչում է իր սենեակ թիւրք միւլլագումը, արբեցնում է օղիով եւ հրամայում է գտնել ու բերել մի սիրուն հարս: Ղշլաղեցին կտրականապէս մերժում է: Միւլլագումը տեսնելով նրա յամառութիւնը, կանչում է ասկեարներին եւ հրամայում է գեավուրին ծեծել այնքան, մինչեւ որ յանձն առնի այդ գործը: Պատուապաշտ գիւղացին չդիմանալով «զօփա» դազանակների հարւածներին՝ համաձայնում է կատարել «փաշայի» հրամանը: Ազատում է ծեծից: Մի ժամից յետոյ նա բերում է եւ բռնաւորին յանձնում... իր քրոջը...

Ահ ու սարսափ, ծեծ ու բռնութիւն չեն վերանուն Փամբակից: Ղարաքիլիսայի նման մի գիւղաքաղաքում, թիրք հրամանատարութեան քթի տակ, դարձեալ շարունակում են անսանձ ասկեարների զագանութիւններ եւ վարդանլեցի խուժանապետների, Մուսնի, Ղանլի ու Սօլլի անվայել արարքները: Այդ մասին չի դադարում յիշեցնել վաստակաւոր գործիչ Տեր-Խորենը, Կօմիսար Վանօին գրած իր նամակներում. «Վարդանլեցիները ասկեարներով դիմում են սրան-նրան, սպառնալիքներ կարդում եւ պահանջներ անում: Կարծում են Ձեզ էլ յայտնի պիտի լինի: Ձիջելով մեր ազգականների թախանձանքին, խնդրում են եւ վստահ են, որ վարդանլեցիների լրբութեանը վերջ կդնէք եւ կազատէք ժողովրդին անհանգստութիւնից: Առանց այդ էլ ցաւեր շատ ունենք»:

«Թաղեցիների եւ իմ կողմից յարգոյաբար խնդրում են մեր թաղի պաշտպանութեան համար պահապաններ նշանակէք, որ մշտապէս եւ պաշտօնապէս հսկեն: Երեկոյեան մեր կրած սարսափները լսած կլինէք: Ձեր ներողամտութիւնն են խնդրում. էլ ուրիշ ճար-իլլաջ չկայ, դուք էք մնացել», - գրում է Տեր-Խորենն իր երկրորդ նամակում:

Կօմիսար Վանօն անմիջապէս դիմում է շրջանի գայմագամին եւ ընկնելով նրա ոտն՝ աղերսում, որ ժողովրդին ազատեն վարդանլեցիների սարսափներից: Բռնաւորի գութը շարժում է եւ նա ձեռք է առնում կտրողական միջոցներ. «Անչափ շնորհակալ եմ, - գրում է Տ. Խորենը, - վտանգն անցած պէտք է համարել: Ձգում, հասկանում են Ձեր ծանր դրութիւնը. տարէք այդ խաչը մինչեւ որ»...

Հետեւեալ նամակում Տ. Խորենը դարձեալ զանգատում է աւազակների կատարած բռնութիւնների ու թալանի համար. «Մեղւանոցն ոչնչացնելուց յետոյ, այժմ էլ բաղն են ոչնչացնում, խնդրում են եռանդուն միջոց ձեռք առնել առաջն առնելու»: Կօմիսարը միջոցների է դիմում եւ վերջ է տրւում մի քանի օրով նման երեւոյթներին: Բայց եւ այնպէս ժողովրդի դրութեան մէջ զգալի թեթելութիւն չի լինում, նա փակած է թաքստանոցներում, կտրւած է լոյս աշխարհից եւ հնարաւորութիւն չունի զբաղելու դաշտային աշխատանքով: Յուլիս ամիսն է, խտոր հասել է, հնձել է հարկաւոր, կարտօֆիլը փարթամացել է՝ փորփրել, բուկ տալ է հարկաւոր: Այդ մասին չի դադարում յիշեցնել Արթուն Դովիւր. «Մի կարելոր հանգամանքի վրայ դարձնում են Ձեր ուշադրութիւնը, - գրում է Տեր-Խորենը, - կարտօփների բուկը պէտք է տալ, այն ինչ արգելք են լինում, յոյս ունեն ամեն հնար ձեռք կառնէք արգելքը վերացնելու, այդ պահանջում է հենց իրենց օգուտը: Մենք էլ ունենք ցանած, մարդիկ են վարձել քանդելու, բայց հնար չունին գնալ քանդել կամ չեն թողնում կամ բռնում տանում են ուրիշ գործի: Եթէ այսպէս գնաց՝ բոլոր կարտոփները կոչնչանան: Մի յուսահատուէք, - սիրտ է տալիս ալեգարդ գործիչը, - գործեցէք որչափ հնար ունէք, ապագան ձեր գործունէութիւնը կվարձատրի... Ամբարը մնաց, մեր մահլեցիք քաղցից

մեռնում են»: Կոմիսար Վանօի թափած ջանքներն անցնում են ապարդիւն եւ գործադրած եռանդն՝ իզուր ու աննպատակ:

Օսմանեան իշխանութիւնն իր սուերից անգամ սարսափելով՝ պահում է ժողովրդին բանտարկած դրութեան մէջ, խստօրէն արգելում է փողոցներում մարդկանց անց ու դարձը, դադարեցած էր գիւղերի միջեւ հաղորդակցութիւնը, գնալ-գալը: Ղարաքիլիսեցին իր ունեցած մի բուռը հացահատիկը «դանը» աղալու համար ստիպւած էր կոմիսարի միջոցով գայմազամից առանձին թոյլտուութիւն խնդրել:

Իմ հաւաքած փաստաթղթերի մէջ կայ մի վկայագիր գրւած ռուսերէն ու տաճկերէն «Իւսուֆ-Իւսուֆ Չադէ» ստորագրութեամբ: Կրում է «29 յուլիսի 1919թ.». «Սրանով տրւում է իրաւունք Ղարաքիլիսայի կոմիսարին ջաղաց տանել աղալու 200 փութ ցորեն ու գարի ժողովրդի կարիքների համար»: Կարճ ու կտրուկ:

Բայց արի ու տես, որ ջաղաց տարած հացահատիկը, դեռ ալիւր չդառած կամ տեղը չհասած, թալանի էր մատնւում:

Ասկեարները մտնում էին ջրաղացը, այնտեղ եղողներին սարսափահար անելով՝ խլում եւ իւրացնում եղածը: Այդ մասին չմոռացաւ գանգատել Տ. Խորէնն իր նամակներից մէկում. «Ասկեարները մեր գլխին էլ, ժողովրդի գլխին էլ հարամ են անում ջաղացները, ճար ունիս տես ի սէր Աստուծոյ, խնդրում են ամեն հնար գործ դնել սանձահարելու որքան կարող էք, ժողովուրդը հագիւ մի փոքր դան է իրար արել՝ թոյլ չեն տալի աղալու, էլ չեն խօսում մեր մասին, որ ահագին ծախսի տակ ընկանք ջաղացը սարքելու համար, մտքովս չանցաւ, որ այդպիսի օյին կխաղան մեր գլուխը, օգնեցէք, խնդրում են»:

Ասկեարները շարունակում են իրենց վայրագութիւնները: Մի քանի օրւայ ընդմիջումից յետոյ ասկեարները «բաց աշկարայ» նորից սկսում են իրենց «ալան-թալանը» եւ գիշերային օրգիաները:

Սարսափելի է դառնում ժողովրդի վիճակն աւելի եւս այն ժամանակ, երբ բռնաւորները հարբած են լինում: Տէր-խորէնն իր նամակներից մէկում գրում է. «Կիսաքացախի պատմութիւնն արդէն յայտնի է, բաւականաչափ վերցնելուց յետոյ, խոհանոցի դուռը, որտեղ գտնւում էր տակառը, փակում են իրենց կողպէքով: Այս բանը պատահեց 10 ժ. մի քանի ժամ անցած նորից վերադարձան, միջանցքը փակւած գտնելով՝ պահանջում են բանալ, բաց չեն անում, սպառնալիքներով հեռանում են: Լսեցի, որ գիշերւայ պահապանները բռնւած են, իզուր, նրանք մեղք չունեն... վախենում ենք խոշոր անկարգութիւնից: Յատուկ խնդրում են ձեր եռանդուն միջնորդութիւնը եւ միջամտութիւնը: Հաւանական է, որ գիշերը յարձակում գործեն: Լսեցի, որ յոյն զինւորներ են, Եօրիկոյի տանը խնում են: Եթէ հնար չկայ գիշերը մեզ երկու պահապան տալու կամ այլապէս անկարգութեան առաջն առնելու՝ անպատճառ, խնդրում են, խոհանոցը բանալ տաք եւ տակառն այնտեղից հեռացնէք: Անհամբեր սպասում են ձեր տնօրէնութեան»:

«Կիսաքաղցրի Տակառը» դառնում է «*խանձանց Սահլի*» բնակիչների համար բռնութեան ու անպատուութեան պատճառ: Արբած ու խելակորոյս ասկեարները, գիշերայ կիսին, յարձակում են տների վրայ եւ կոտորելով դռներ կամ քանդելով պատուհաններ՝ ներս են թափում ու սարսափեցնում տնտիրներին. «Փաշա՛, վա՛յ փաշա՛», - լսում է կէս գիշերին անպաշտպան զոհերի աղերսալից կանչը, որին իբրեւ թոյլ արձագանք հետեւում է, գիւղի այս ու այն ծայրից, շների կլանց ու ռռնոցը: Գայլերը վրայ են տւել փարախին. անհովիւ հօտն է պատառոտում...

Ղշլաղում, Քարհանանց Գրիգորի ներքնատան մէջ պահւած, աշտարակցու գինու տակառները դառնում են մի նոր աղէտի պատճառ: Ասկեարները հարբած դրութեամբ, օրեր շարունակ, կատարում են ամեն լրբութիւն՝ մինչեւ որ գտնւում է մի ճարպիկ ղշլաղեցի, որ գաղտագողի ընկնելով ներքնատում՝ բաց է թողնում տակառների կռանթը եւ դուրս թռչում:

Իսկ այդ միջոցին ժողովրդի համար ստեղծւում է մի աւելի սարսափելի աղէտ, մի ահռելի չարիք – *տովլը*:

Վաղուց են դատարկւել գիւղի ամբարներ ու հորերը, սպառւել է ժողովրդի պաշարը, դրսից չկայ օգնութիւն, իշխանութիւնից՝ նպաստ: Սովամահութեան դէպքերը աւելանում հա աւելանում են: «Սովալլուկ ընտանիքներով լի է Ղարաքիլիսան, մեր հարեւանները՝ Սանամանց երեք ընտանիքը, անյայտացած Ասատուր Ալէքսանի ընտանիքը, մեր Շահոյի աղջկեքը կատարելապէս քաղցած են, պէտք է օգնել, բայց ինչպէ՞ս... Մ. եւ Մ.-ի ամբարը լի է ցորենով ու գարիով, չնայելով բազմաթիւ մեշոկներով ալիւր ու ցորեն են տեղափոխել Ի-անց տները: Եթէ դուք ցանկանաք, հեշտութեամբ կարող էք ամբարում (շկաֆով երեսը ծածկած է) գտնւած ցորենն ու գարին բաժանել սոված ընտանիքներին՝ ստորագրութիւն առնելով, որ սեպտեմբերին վերադարձնեն կամ հենց հիմա որոշւած արժէքը ստացիր, որոնք վճարել կարող են: Կարող է մատնել եւ կողոպուտի ենթարկւի... Եթէ անհրաժեշտ կհամարէք այս ճանապարհով օգնել կարօտեալներին... Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրում հետեւեալի վրայ, եղբայրս, երեք գրեթէ անտր... օրիորդների (դրանց պատճառով սարսափների ենթարկւեցինք) եւ մեզ երկուսիս մինչեւ օրս կերակրում, պահպանում է, այսուհետեւ էլ կշարունակի մինչեւ արեւ կծագի: Ի նկատի ունենալով այդ ամենածանր հոգսը, որ նա կրում է իր ուսերի վրայ՝ վստահութիւն է տալիս ինձ խնդրել... գիջողաբար վարւէք»:

Սովն, օր ըստ օրէ, դառնում է աւելի զգալի ու տանջալից: Մարդիկ մոռանալով բարբարոս թշնամու տարածած սարսափներ ու կոտորածի ուրւականը, քաղցից ստիպւած՝ դուրս են գալիս փողոց, մուրացկանութիւն անում, կանայք ու մանուկները ցրում են դաշտեր կանաչ ուտելու, անասունի մման արածելու:

ժողովրդի մեծ մասը, շաբաթներ շարունակ, հացի երես չեն տեսնում, ամենաբախտաւոր ընտանիքների ամենօրեայ կերակուրը «խաշած գարին» կամ հին ու զօսացած տաւրի միսն էր, շատերը կերակուրում էին աղբակոյտերից հաւաքած հատիկներով, մորթած անասունի լերդացած ու նեխած արիւնով եւ նոյն իսկ... Լէշերով:

Շրջանը դատապարտւած էր սովամահութեան: Չկար օգնութիւն, մարել էր ժողովրդի յոյսի ու տենչերի վերջին կայծերը: Համատարած մահը փռել էր իր թելերը Փամբակի վրայ:

Սովին հետեւեց մի աւելի գարիուրելի պատուհաս՝ *համաճարակը: Տիֆը, խօլերան ու «իսպանկան»* երրորդութիւն կազմելով՝ սկսեցին իրենց առատ հունձը, համատարած թշուառութեան մէջ՝ իրենց անխնայ ջարդը: Չկար բժշկական օգնութիւն:

Ղարաքիլիսայում գործող բժիշկ Սուրադիսանեանը, հակառակ իր ցանկութեան, չէր կարողանում զգալի օգնութիւն հասցնել հիւանդ ժողովրդին: Մեդիկամենտ չկար, դեղատները թալանւած էին: Հիւանդները մեռնում էին առանց խնամքի եւ առանց բժշկական առաջին օգնութեան: «Կարմիր խաչի» միակ հիւանդանոցը հնարաւորութիւն չունէր տեղաւորել եւ խնամել հարիւրաւոր տկարներին:

Ղարաքիլիսայում, յուլիս–օգոստոս ամիսների ընթացքում, մեռան հազարից աւելի տեղացի եւ օտարական մարդիկ: Միայն Ղշլաղում, նոյն ժամանակամիջոցում, մեռել են 378 հոգի, ամբողջ բնակչութեան 20%, Դարբազում՝ 125 հոգի կամ 25%, Հաջի-Ղարայում՝ 286 հոգի կամ 16%, Բզովդար՝ 35 հոգի կամ 13%, Եղաբլի՝ 48 հոգի կամ 12%, եւ այլն:

Էպիդեմիան, յետագայում աւելի սարսափելի չափերի հասնելով՝ առաջ բերեց Փամբակում կատարեալ աւերածութիւն:

Թիֆլիսի օրաթերթերից մէկում լոյս տեսաւ «ԲՅՈՒՅ ԶԵՆՈՒԹԵՑ ԾԵԾԾ»... վերնագրով մի յօդւած, ուր նկարագրւած էր էպիդեմիայի աւերիչ հետեւանքները 1919թ. Փամբակում: Չափազանց հետաքրքիր է այդ յօդւածի փաստերը: Համամլի գիւղաշրջանում կատարւած է բժշկական հետազօտութիւն: Այդ ռայիօնի 21 գիւղերից ուսումնասիրւում է միայն 16-ը, որից 14-ը հայ եւ 2 թիւրք գիւղեր են: Հայ գիւղերի բնակիչների ընդհանուր թիւը հասնում է 26,086 հոգի, որի մէջ հաշւում է 3711 հոգի կամ 14,2% տաճկահայ փախստականներ եւ օտարերկրացիներ: Սովի ու թշուառութեան հետ աճում են նաեւ մահացողութեան դէպքեր: Հազար բնակչին ընկնում է թիւրքերի ժամանակ իմ տւեալների համաձայն 265 մեռնողներ, իսկ 1918թ., յօդւածագրի վկայութեամբ 60 մեռնեղներ, թէ որքան բարձր էր մահացողութեան % Փամբակում՝ բաւական է ասել, որ Ռուսաստանը, ուր էպիդեմիայի տարած զոհերի քանակը բոլոր առաջնակարգ երկրներից անհամեմատ շատ է, պատերազմից առաջ, մեծ սովերի ժամանակ տալիս էր 1000 մարդուց 35 մահ: Իսկ Փամբակում ո՞րքան են թերը նկարագրածս ժամանակ եւ սարսափելի են եւ աներեւակայելի...

Յուլիս ամսում, մեռնողներն այնքան շատ էին, որ թաղող չկար, դիակներն օրերով մնում էին տներում, փողոցներում եւ նեխւելով՝ թունաւորում օդն ու ջուրը:

Ղարաքիլիսան եւ շրջակայ գիւղերը տնտեսապէս ու ֆիզիքապէս քայքայւել ու հիւժուել էին: Ժողովուրդը հոգեպէս ու բարոյապէս ընկել էր. «Անդունդի ծայրին է կանգնած,- գրում է տեղի Հոգաբարձութիւնը թեմական առաջնորդին,- երբեմն բարգաւաճ ու բախտաւոր Ղարաքիլիսան... Եկեղեցին կողոպտւած, ժողովրդի ունեւոր դասակարգը ցիր ու ցան, իր բոլոր ունեցածից զրկւած... Երկրագործ դասակարգն իր բոլոր ցանքերից, բանջարանոցներից, այգիներից եւ ընտանի անասուններից զրկւած, հայ ընտանիքի պատիւը ցեխի մէջ տրորւած... Ժողովրդի մեծամասնութիւնը ցիր ու ցան, լքւած, յուսահատ... ամայի անապատի վերածած երբեմն կենսունակ Ղարաքիլիսայի ներկայ ողբալի դրութիւնը: Կրկնում ենք, որ անբախտ, պատառ հացի կարօտ, մինչեւ ոսկորների ծուծը կողոպտւած Ղարաքիլիսան միանգամայն անզօր է... դպրոցների դռները բանալ հարիւրաւոր մանուկների առաջ...»

Դրսի օգնութիւնը միայն կարող է փոքր ինչ մեղմել այն ծանր վիճակը, որին ենթարկւած է մեր ժողովուրդը, դրսի օգնութիւնը միայն կարող է թեթեւցնել պողպատեայ լծի ծանրութիւնը, որ կրում է դժբախտ ժողովուրդն իր թոյլ ուսերի վրայ: Հասել է ժամը, երբ հայ հարուստը, ունեւոր դասակարգը լայն պիտի բանան իրենց քսակների բերանը՝ թշուառ ժողովրդին կատարեալ անկումից փրկելու համար, այլապէս գլխովին կորած ենք: Չորս ամիս է, որ մինք կրում ենք ամենածանր, ամենադառն օրեր, սակայն ոչ մի տեղից օգնութիւն...»

Ժողովրդի աղերսը մնում է «Ձայն բառբառոյ յանապատի»: Դրսից ոչ մի օգնութիւն եւ ոչ մի մխիթարանք: Ղարաքիլիսեցին տապակուում ու փոթոթուում իր մէջ. «Օձծն       ,           », - ասում է ռուս մուժիկը:

Թշնամին աւելի ու աւելի է ծանրացնում իր անագորոյն լուծը: Փամբակից քամում, տանում է գիւղացիութեան ծով հարստութիւնը. «դօվլաթի» սեփականութիւն է յայտարարուում երկրագործական *իմպլեմետարն* անգամ, խեղճ ռանչպարը, լուռ ու հնազանդ, յանձնում է բռնաւերին իր *կուլտուրական զենքը*՝ գերանդին ու մանգաղ, չուփն ու գուբանը, կացին ու ուրագը, սայլն ու լուծը, տաշտն ու կուժը... «Դօվլաթ-Մալի» է համարուում շրջանի ոչխարի սուրունները, կովերի ու եզների նախիրները, դեռ չհասած ու հնձած՝ գրաւում է փամբակեցու արտն ու չայիրը, բաղն ու բոստանը... Ամեն ինչ «Դօվլաթ»-ին, «Ռահաթին»՝ ոչինչ... Ահա թիւրք հրամանատարութեան նշանաբանը:

Ղչլաղեցի Թադոսանց Գրիգորի «հարիւր կօտանոց» գարու հորը դատարկելուց յետոյ նրան տրուում է, որպէս ողորմութիւն, միայն ^{1/2} փութ գարի, այն էլ՝ մի ժամից յետոյ գալիս է տանում «փաշի» չաւուշը իր ծիու համար:

- «Լաւ է եօթ գեաւուր սատկի, քան թէ դօւլաթի ձին սոված մնայ»,- ասուն է «Վիաշան» գանգատաւոր ղշլաղեցուն:

Փամբակի գիւղացիութիւնը, 1918թ. գարնան, ապագայ գեղածիճաղ յոյսերով տարուած, մշակեց իր ամբողջ հողամասը եւ պահ տւեց նրան ահագին սերմացու: Մայիսեան գաղթը, ինչպէս տեսանք, եկաւ ու հեղեղեց ամբողջ շրջանը, ոտնահարւեցին ու սեւացան հանդն ու անդաստան: Միայն լեռների գագաթների ու լանջերի վրայ փռւած հողի շերտերը մնացին ազատ:

Սարերի արտերն էին միայն, որ տառապեալ գիւղացիութեան յուսադրում եւ մխիթարում էին, այս թգաշափ հողն էր, որ պէտք է պահէր ու կշտացնէր բազմահազար ազգաբնակչութեան, բզկտւած ժողովուրդը մոռանալով իրեն հասած հարւածները՝ մտածում էր իր սրտի մասին, երազում էր այն երջանիկ օրը, երբ արտը բերք կտար եւ իր տիրոջ կազատէր սովից ու մահից:

Ղարաքիլիսան ու Ղշլաղը, Յամգաչիմանի ու Շլորկուտի արտերը պաշտպանելու համար, տասնեակ հազարներով կաշառք տւին ու կերցրին զանազան «Վիաշաներին»...

Հասաւ օգոստոսը՝ հնձելու լաւ ժամանակ: Օսմանեան կառաւարութիւնը հրամայեց ժողովրդին դուրս գալ դաշտ եւ հնձել «դօւլաթ»-ի արտերը: Այժմ խիստ պատժի ու անգամ մահւան էին ենթարկուում նրանք, որոնք տուն էին մնում կամ անգործ անցկացնում: «Դօւլաթի» շահերը պահանջում էին «գեաւուրից» աշխատել, տանջել եւ լցնել պետութեան ամբարները: Հունձը սկսեց, գիւղացին գտաւ իր արտը եւ առանց գերանդու, առանց մանգաղի, թուլացած ձեռքերով գործի անցաւ: Այժմ հարկաւոր էր «քօլաշը» կրել տուն, սայլ ու լծկան չունէր, հազար ու մի նեղութեամբ կրեց տուն, հաշան արեց, կալ կասեց եւ ստացաւ առաջին բերքը, մի քանի «կօտ դան» ցորեն կամ գարի... Գիւղացու գլխին թիւրք «շահման»-չապառը, գիւղի քեօխվի ու զգիրի հետ միասին. «Բահրայ պէտք է տաս, շեղջի ութերոդ մասը դօւլաթին է, իսկ մնացածը՝ քեզ»: Գիւղացին լուռ ու հնազանդ այդ էլ կատարեց, չապառն էլ իր փայը ստացաւ, քեօխվէն էլ, զգիրն էլ, մնացած մի բուռ «դանը» տարւեց ջրաղաց, ճանապարհին էն էլ «շներոց ու գէլերոց» դառաւ...

Ռանչպարի թօնիրը մնաց սառ, նրա «խիզանոնց» փորերը՝ սոված: «Դօւլաթն» եկաւ թալանեց տարաւ գիւղացիութեան մասիլը բերքը, լցրեց վագօններ եւ բարձեց գիւղացու իսկ սայլերին՝ կրեց հասցրեց Գիւմրի եւ Ղարս:

Փամբակի գիւղացիութիւնն ապրում էր չոր հացով, այն էլ աւելի բախտաւորների չնչին տոկոսը, մնացածը, դեռ աշնան սկզբից, դատապարտւած էր սովի ու մուրացկանութեան:

Նամանաւանդ, սոսկալի էր Ղարաքիլիսայի, Ղշլաղի եւ Բզովդարի դրութիւնը: Փամբակեցին ծախելու կամ փոխանակութիւն անելու ոչինչ

չուներ, ոչ լծկան ու կթան ոչ անկողին ու կահ-կարասիք, նոյն իսկ չուներ լամպ կամ ճրագ: Գիւղերը գիշերն անց էին կացնում մթութեան մէջ: Զիւանդների համար վառում էին հեռախօսի «մաֆթուլ»...

Փամբակի երկաթուղին եւ կայարաններն աւերակ դրութեան մէջ էին. գնացքների եւ ոչ մի երթելակութիւն: Ղաթաղչիից մինչեւ Քեռլազերան, վաթսուն վերստ տարածութեան վրայ, թիւրքերը թալանել ու տարել էին ամեն ինչ՝ շպալներ, պահեստի ռելսներ, շինութիւնների կահ-կարասիք, մեքենաներ, հեռագիր, հեռախօս եւ վագօններ... Կայարանների բնակարաններն աւերակի տպաւորութիւն էին թողնում, դռներն ու պատուհանները հանւած, կտուրներն ու պատերը քանդւած:

Թիւրք զօրքի ստեղծած մարդկային սպանդանոցների ծանր հետքերը դեռեւս մնում էին, նահատակների չորացած գանգերը եւ կմախքը դեռեւս հողի երեսին էին: Ղարաքիլիսայի ու Ղշլաղի արանքում «*Բաղալ-Օղլու-Սղբիւր*» կոչող հեկատօմբոն թափւած էին հարիւրաւոր դիակներ, որոնց գարշահոտութիւնը փչում էր վերստերով հեռու: *Մեծ Չորում* հաշւած էր հինգ հարիւր գանգ, անթաղ ու անտէր, նոյն դրութեան մէջ էին *Վլթուն-Թաղթի*, *Վանանց Չորի* հազարաւոր դիակները:

Ղարաքիլիսայի փողոցներում թափթփւած էին հարիւրաւոր որբեր՝ սոված ու անտէր: Չկար օգնութիւն, որբուկները մեռնում էին քաղցից ու համաճարակից:

Շրջանը չունէր սրտացաւ գործիչներ, նրանցից շատերը մեռել, իսկ միւսները՝ հալածուել էին թշնամուց: Զասարակական գործերը գտնուում էին մութ անձնաւորութիւնների ձեռքին, որոնց համար բռնաւորի լուծը թւում էր քաղցր ու թեթեւ: «Գաղափարական այն բարձրութիւնից, - գրում է Լէօն,- որ տանում է մարդկանց դէպի մահ եւ աքսոր, երկիրն ընկնում է այնքան ցած, որ կորցնում է պատւի զգացմունքը, արհամարհանքի առարկայ է դառնում թէ իր եւ թէ օտարների աչքում»:

Գեղածիծաղ Փամբակը ներկայացնում էր աւերակների մի կոյտ, նրա զաւակների տանջանքն ու արիւնը քարացրել էր բռնաւորի սիրտը, նա շարունակում էր իր աւերիչ գործը, նա փորձում էր թողնել մի սեւ հետք, որ Ասորեստանի աշխարհակալներից էր յատուկ՝ *համաափիւռ մահ եւ աւերմունք*:

Բայց այս անգամ էլ հայ գիւղացիութիւնը, չնաշխարհիկ ֆէնիքսի նման, այրւած ու մոխիր դառած, յարութիւն առաւ, ուղղելով իր հայեացքը դէպի առաջ, դէպի արդար ու սուրբ գաղափար - Ազատութիւն:

Է.
ԼՕՌԻ
(ԻՄ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԻՑ)

I

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի ստեղծողն ու մարմնացողն, ինչպես տեսանք, հանդիսացաւ Փամբակը, որ երեւան անելով իր ոյժի ու եռանդի ծայրաստիճանը՝ փորձեց դէն շարտել օսմանեան զօրքի ներխուժումը դէպի Անդրկովկասի սիրտը, դէպի Թիֆլիս:

Իսկ այդ միջոցին Տաշիրը կամ Լօռին, լեգենդական Դել-Բէդի ու Դել-Ալի հայրենիքը, առանց դիմադրութեան, առանց կռիւի, անձնատուր էր եղել բռնաւորին, կամովին կրում է ստրկութեան շղթաներ: Դսեղն ու Օձունը, անմատչելի ծերպերի ու ժայռակոյտերի վրայ կպած այս «փոքրիկ Ձէթունը», ինչպէս նրանց անանել է հայրենի բանաստեղծը, մոռանալով իրենց պատմական փառաւոր անցեալը, ցած էին իջեցրել ազատութեան դրօշը եւ խոնարհել էին իրենց խրոխտ բաշը յաղթողի առաջ:

Այլեւս Լօռու Չորերուն չէր հնչում «Դսեղայ իզիքների» բարձրագոյն ու հպարտ ձայնը. «Վախիլ միք, քա՛նի գլխանի կըլի էն ղզլբաշը, էն դուշմանը, որ էս ձորերը վոտ կոխի... բաս էլ ընչի համար ենք թուր ու թւանք վեր ունում... (Յովի. Թունանեանի «Քաջերի կեանքից»):

Կար ժամանակ, երբ «Լօռին միայն իր համար չէր Լօռի: Գայոց պատմութեան գեղեցիկ եւ խորհրդաւոր երեւոյթներից մէկն էր այդ փոքրիկ ծայրագաւառը, որ չնայած իր դիրքին ու տարածութեան, շարունակ խոշոր, գրեթէ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող գործեր էր կատարում ամբողջ հայութեան համար: Յենւելով իր պաշտպանած ամուր դիրքի վրայ, յենւելով մանաւանդ իր մեծ շինարարական եւ մտաւորական աշխատանքի վրայ, նա շատ անգամ հանդէս է եկել ազգային ճգնաժամերի միջոցին՝ հայութեան դատը պաշտպանելու... Երկու հազար տարւայ պատմութիւնը տանում հասցնում է այն եզրակացութեան, որ առանց Լօռու, երկար դարեշրջաններում, չէր կարելի երեւակայել Հայաստանն»... (Լէօ, «Լօռի»):

Իսկ 1918-ի Մայիսեան օրերին ինչո՞ւ է դադարել Գերոսական Լօռու մարտական աւիւնն ու եռանդը, ինչո՞ւ էր թուլացել լօռեցիների յեղափոխական տրամադրութիւնն ու թափը:

Այս երեւոյթն ունէր իր տնտեսական ու հոգեբանական պատճառներ եւ հիմնաւորումներ, որոնք մեզ համար ակնյայտնի կլինին միայն այն ժամանակ, երբ նկարագրենք *Լոռու ժամանակակից կեանքից մի քանի բնորոշ գծեր եւ գիւղացիութեան տնտեսական-սոցիալական արդի կացութեան պայմանները:*

Լօռու բնագաւառը Բօրչալուի հարաւ-արեւելեան անտառապատ մասն է, որ ձգւում է 2182 ք. վ. կամ 227370 դեսետտին տարածութեան

վրայ: Նրա հարաւային ծայրը սկսւում է Ղաւլի ու Բզովդարի լեռնագօտուց եւ հասնում է իր արեւելեան սահմանին՝ Սօթ ու Չաթին-Դաղ գագաթներին: Բզովդարի լեռնաշղթայից հիւսիս, Ղարաղաչ լեռների Լէկ-լի Դաղ գագաթից սկիզբն են առնում Սօմխէթի կամ Աղզբէուկ լեռները, որոնք մօտենալով միմեանց իրենց ստորոտներով՝ կազմում են Կամինկա գետի հովիտը՝ Լօռու տափաստանը, որ կլոր ձեւ ունի եւ բռնում է 450 ք. վերստ տարածութիւն:

Այս տափաստանի մեծագոյն մասը ծածկւած է խոտառատ արօտներով, որոնք գիւղերի մօտ փոխւում են արտերի ու «չայիր-չիմանի» մարգագետինների: Լօռու միւս մասեր կազմում են մի լեռնաստան, ուր դարերի ընթացքում լօռեցին, անողոք բնութեան դէմ, վարել է գոյութեան պայքար:

Անդնդախոր ձորերով, ընդարձակ ու կուսական անտառներով հարուստ մի լեռնաշխարհ, որի այս ու այն հովտում, այս ու այն պուրակում ընկած են մի շարք խղճուկ գիւղեր:

Այդ կորած ու մոռացւած համայնքները միմեանց հետ անմիջական հաղորդակցութիւն ունեն լեռնատար ու դժւարանց արահետներով, անտառապատ շաւիղներով եւ գիւղական խորդ ու բորդ սայլատար ուղիներով:

Գիւղի փոխադրութեան միջոցները նոյնքան պարզ ու նախնական են, որքան ինքը՝ վայրի բնութեան հետ ձուլւած, նրա հարազատ զաւակ, նահապետական կեանքին սովոր՝ լօրուտեցին կամ ահնածորցին:

Լօռու ալպիական բարձրաւանդակում հազւագիւտ են տափաստաններ ու մարգագետիններ, բայց շատ առատ՝ կանաչաւետ «թալանելով» ու «դօշերով», եայլաղներով ու «իւրդերով»:

Գիւղերի վարելահողի շերտերը փռւած են լեռների լանջերի ու գագաթների վրայ, անտառի թաւուտների ու պուրակների արանքում: Այս թզաչափ հողամասերը վարելու եւ կանոնաւոր մշակելու համար ոչ միայն դժւար են, այլեւ անյարմար: Բայց եւ այնպէս յամառ ու տոկուն գիւղացին՝ չանկռելով ու սողալով բարձրացել է, իր չթով փորոտել-փորփորոտել է վայրի ծմակներ ու լեռան կուրծքը՝ պահ տալով նրան իր ապրուստի վերջին պարէնը, իր խնայած մի քանի բուռ սերմացուն:

Մարցի շրջանում, սկզբանէ, երկրագործութիւնը չի ապահովել գիւղացիութեան ֆիզիքական գոյութիւնը: Գիւղի ապրուստի միակ աղբիւրը ծառայել է անասնապահութիւնը, որի զարգացման նպաստել են Ղազախի լեռների հարուստ արօտները եւ խոտառատ թալանները: Ահա, ինչու խաւարապատ Աթանի օբաներից շատերում վերացել են կաթը մշակելու հնաւուրց խնոցին ու չանաղները, երեւան են եկել շատ տեղերում սերգատը եւ «կաչալկա» խնոցին...

Միջակ ու վտիտ, բայց իւղոտ ու կաթոտ եղջիրաւոր անասունները՝ կով, եգ եւ մատակ, հռիկ ոչխարների անծայր սուրունները գիւղի բարեկեցութեան ու յարատեւ գոյութեան միակ ազդակներն են:

Գիւղի նօմադական կեանքը ստիպել է գիւղացուն իւրացնել նօմադին յատուկ հակումներ՝ գողութիւն, ամեւանգում եւ սպանութիւն, որոնք կատարելապէս արգելք են լինում նրա կուլտուրային ու առաջադիմութեան:

«Բօրչալի լայնատարած անտառները,- գրում է այս շրջանին քաջ ծանօթ եւ մեր անւանի բանաստեղծ Յ. Թումանեանը,- մարդասպան աւազակների ապաստարաններ են. արգաւանդ դաշտերում սոված է բազմատանջ երկրագործը, սարերում անասնապահութիւն չկայ, քարերում մեղապահութիւն, որ այնքան աջող են այս գաւառում, ոչ էլ կարգին այգեգործութիւն կայ, ինքնաբոյս բարատու ծառերի պտուղը համ իրենք են ուտում համ արջը, սկիւռը, թռչունն ու մրջինը, եղած այգիներն էլ մշակում են Նօյ նահապետի սիստեմով»: (Յ. Թումանեան, «Բօրչալում», 1894թ.):

Խրոխտ ու ըմբօստ է այս աշխարհի բնութիւնը, բարձր են ու հպարտ այս լեռները, կուսական ու անթափանց՝ այս անտառները, զուլ-ալ ու կարկաչուն են այս ջրերը, քաղցր ու առողջարար՝ օդն ու կլիման:

Բայց որքան հիանալի ու անմնաց է բնագաւառիս պօեզիան, այնքան դառն ու ծանր է ժամանակակից գիւղի առօրեայ կեանքի պրօզան: Ահա, ինչու վշտաբեկ բանաստեղծը երգում է.

«...Եւ պարզ աչքով ես տեսնում եմ
Հայրենիքս ծաղկաւէտ,
Այն ճոխ երկրից ես լսում եմ
Անհոգ ծիծաղ լացի հետ»:

Շրջանիս գիւղացիութեան խոշոր տոկոսը, մինչեւ Ռուսաստանի Մեծ Յեղափոխութիւնը, շաղկապւած լինելով ճորտատիրական կապերով, գտնուում է տնտեսական ու կուլտուրական աննախանձելի պայմաններում:

«Այս ժողովուրդը - գրում է բանաստեղծը,- թէւ դեռ 20-ական թւականներին ապստամբւել, ձեռք է բարձրացրել ճորտութեան դէմ, բայց ահագին մեծամասնութեամբ այսօր մնում է ակամայ ճորտ, շնորհիւ այս գաւառում եղած խոշոր ճորտատիրութեան»:

«Ամենալաւ, բերրի հողերը պատկանում են զանազան իշխանների, թաւաղների ու աղալարների: Այդ հողերի վրայ բահրով ապրում է ռանչպար ժողովուրդը. հերկում, ցանում, հնձում... վաստակի մի քառորդն իր տիրոջը տալու պայմանով: Դեռ այդ տուրքի հետ գիւղացին կատարում է հողատէր աղայի հազար ու մի ծառայութիւնները, հրամանները եւ փէշքաշներ ու կաշառքներ է տալիս, որ ամուր լինի իր հողի վրայ»:

Ապա, բերում է մի ծերունի լռեցու հետևեալ, թաւադներին բնորոշող, գրոյցը.

-Մենք իզրհասոցի ենք բնիկ, Ձաւրովանց ճորտն էինք: Մի օր կալ կալսելիս մեր աղէն եկաւ, թէ ես հաղաղին եզնիքը բաց թողէք, բերէք իմ կալը կալսէք: Ողորմածիկ իմ բիծա Ջիլան ասաւ, կացի, էսա մեր կալն էլէլա, պրծնեմ, ետնա բերեմ քունը կալսեմ: Նա թէ հլէ չէ՞, էս սիւսին ձեր կալը բաց թողէք, եկէք իմը կալսեցէք: Էստեղ հակառակութիւնն ընկաւ, իմ բիծա Ջիլաւը եղանով տուց աղին կալունը վեր գցեց ու թւանքը վեր կալաւ ձորերն ընկաւ: Մենք էլ վերկացանք տանով տեղով եկանք՝ Երմալովն Երեւանցու կռիցը ետ գալիս Դաւալուն առաջ կտրեցինք, մի եզը մորթեցինք, որ աջողութիւնով կռիցը պրծելա, եղնա խնդրեցինք, լաց ու շւան արինք, թէ մեզ ազատ արա ճորտութիւնից...

Ամենախոշոր կալածատէր համարուում էին Էջմիածին, Հաղբաթ, Սանահին վանքերը: Ձորագետի վերին հոսանքում ձգւում է Մարցի 20 հազար դեսեստին անտառապատ կալածքը:

Տասնեակ տարիների ընթացքում Մարցի կառավարիչներն ու անտառապետներն անխնայ շահագործել են հարուստ անտառը եւ տնտեսապէս ճնշել են այստեղ պատսպարած մի բումն ճորտերին: Յեղափոխական նւաճումների շնորհիւ, Մարցի գիւղացիութիւնն ազատագրեց ճորտատիրական կարգերից, իրան զգում էր ազատ ու անկախ, իր արդար վաստակի տէր: Լօրուտն ու Մարցը, Շամուտն ու Աթանը թէթեւացել էին Էջմիածնի կառավարիչ-սատրապների ծանր լծից, կաշառամով «օբեդչիկների» «протокол»-ներից ու «донос»-ներից եւ գիւղական կլեաուզնի «ստարշինաների» եւ քեօխվաների մտրակներից:

Անդրկովկասեան Սէյմի մարտի 7-ի հողային ռեֆօրմը հիմնովին խորտակեց շրջանիս ճորտատիրական կարգերի մնացորդները: Հողն անցաւ իր բնական տէրերին՝ գիւղացիութեան:

Ահա, ինչու է Լօռու սնանկ ու բարոյագերծ թաւադաները, զգալով վերահաս վտանգի հետեւանքները, օգտուելով քաղաքական խառնակ մօմենտից, աշխատում են, զանազան սուտ ու պատիր միջոցներով եւ պրօվօկացիօն ու շինծու լուրերով, ետ խլել գիւղից հողը եւ վերականգնեցնել իրանց դասակարգային իրաւունքներն ու արտօնութիւնները:

1918թ. ընթացքում, նամանաւանդ թիւրքական տիրապետութեան օրերում, մեր թաւադները՝ մղարթեցի Սօսնանց Վասիլը, իգահանցի Շահվերդեանները, արտւեցի Քալանթարովները, Պաւլէ աղան, Կտեւանի «Թագուհին» - տիկին Խան-Աղեան, դստղից Սօսին եւ սրանց սեւ բլուրը հողը ետ խլելու, գիւղացիութեան դարձեալ ճորտացնելու համար, ինչ դաւադրութիւն ասես, որ չեն նիւթել, ինչ կլեաուզնի գործեր ասես, որ չեն ստեղծել, ինչ ինտրիգներ ասես, որ չեն հնարել... Նրանց շահերի պաշտպան, գործերն ի կատար ածողը եւ նրանց թու ու թիկունքը հանդիսացել է տեղական ադմինիստրացիան, որ շարունակ

նունահարել է գիւղացիութեան կիսապօլետար մասի քաղաքացիական իրաւունքները:

Սնանկացած թաւաղների բնոյթագօները տալու համար աւելորդ չի լինի բերել մի քանի տիպի փաստեր:

Մղարթ գիւղի հանդերուն Սօսնանց Վասիլն ուներ 1030 դես. ամենաընտիր հողեր: Այն ժամանակ, երբ նա դիգել էր ամբարներով ու հորերով ցորեն, հարիւրաւոր փութերով իւղ ու պանիր, երբ հանդերուն արածուն էին նրա սուրուններով ոչխար ու այծ եւ նախիրներով անասուն՝ խեղճ ու կրակ մղարթեցիք սովից զկոտուն եւ վաշխառունների ճանկերուն տանջուն էին: Յեղափոխութիւնից յետոյ հողն անցաւ գիւղացիութեան: Միամիտ թաւաղը, ամիսներ շարունակ, մաշեց իշխանութեան դռները, յուսադուրեց զանազան աւանտիրիստ չինովնիկներից խօստումներով եւ նոյն իսկ Մղարթ հասցրեց մի քանի ֆիկտիւ «պրիկազներ» կալւածատիրական կարգերի վերականգման մասին: Բայց ի զո՞ւր... Գիւղը չհաւատաց նրան... Գիւղացին հողային խնդրուն համոզել չգիտէ, կօմպօմիս չէ սիրուն... Նա իր կեանքը հեշտութեամբ զոհ կբերի, քան մի թիգ հող կգիջի...

Ապա, դսեղեցի «թաւաղ» Սօսի Վանեանը... Լօռու ժամանակակից տխրահռչակ «*խամսայի Մելիքը*», *թիւրք անագորոյն եաթաղանի մոլեռանդ երկրպագուն*, թիւրք «բինբաշիների ու իւզբաշիների» հլու ստրուկը. Սօթա սարի եալլահների յետ գրաւելու համար ինչէ՞ր ասես որ չի թոյլ տւել. էլ մատնութիւն, էլ ուրացութիւն, էլ դաւադրութիւն... Զարցրու առաջին դսեղեցուն թէ վերջին անգամ ո՞վ հրաւիրեց գիւղը թիւրք ասկեարներին, նա առանց վերապահումի կպատասխանի. «էնա մեր Վանանց Սօսին, էլ ո՞վ պտի...»:

1915թ. Սօսին գնելով Բաշ Բեւութներից Սօթա սարուն 600 դեսեսատին արօտատեղ՝ տալիս է լօրուտեցոց արենդով... Զողային ընթացքի հիման վրայ գիւղը վերջին տարին հրաժարեց վճարել սարի վարձը: Թաւաղը շատ դէս ու դէն ընկաւ՝ ոչինչ չօգնեց: Իշխանութիւնը մերժեց նրա պահանջները:

Վրայ հասան մայիսեան սեւ օրերը: Թիւրք հորդաները ներս խուժեցին Լօռի: Դսեղն Անդրանիկի շնորհիւ մնաց անմատչելի:

Միայն վրաց-թիւրքական կռի ժամանակ Սօսին եւ իր համախոհները ներս հրաւիրեցին թշնամուն Դսեղ: Այո՛, «հրաւիրեցին», որովհետեւ դէմարկացիօն գիծ որոշվելուց յետոյ՝ գերմանացի պահակներ ներս մտնելով գիւղ՝ նրանցից ստացան մերժողական եւ սառը պատասխան, մինչդէռ Սօսին եւ գիւղի «աղսախկալները» աղ ու հացով եւ արեւելեան շողոքորթութեամբ դիմաւորեցին թիւրք ասկեարներին: Այդ օրւանից դսեղեցի Սօսին դառաւ թիւրք «փաշաների» աչքի լոյսը եւ միակ խորհրդատուն:

Սօսին օգտւելով թիւրքերի տրամադրութիւնից եւ իր դիրքից՝ զբաղեց մատնութեամբ ու չարախօսութեամբ: Առաջին դաւը նիւթեց

Լորուտի դէն: Մի յարմար օր, Սօսի էֆէնդին, մի խումբ ասկեարներով հասնելով Սօթա սարը՝ պաշարեց լօրուտեցոց բինաները՝ սարսափահար անելով միամիտ սարուորներին: Թիւրքերը գերեցին 15-20 երիտասարդ եւ կապկպած տարան «փաշի» մօտ... վերջինս գերիներին իբրեւ փրկանք՝ Լորուտից պահանջեց 15 հրացան: Գիւղը կատարեց «փաշի» հրամանը. ներկայացուցիչները զենքը հասցրին Դսեղ: Պատանդները չարձակւեցին: Մի քանի օրից յետոյ «փաշան» յայտնեց լօրուտեցիներին.

- Գիւղը պիտի տայ Սօսի աղայի արեւոյը, հակառակ դէպքում տղերանց կսպանեն կամ կուղարկեն Գիւմրի մեծ փաշայի մօտ:

Գիւղացիները, հասկանալով թէ շան գլուխն ուր է թաղւած, ընկնում են «փաշի» ոտն եւ աղերսում, որ գործը մի կերպ վերջացնի... Փաշայի միջնորդութեամբ, Սօսին ստանում է լօրուտեցիներից սարի արեւոյը... 3000 ռ. մուրհակ:

- Հմի կորէք,- ասում է թաւաղը,- ո՞ւմ մէրը լաց էլաւ: Խի էիք ինձ վրայ ձիաւորել, զօռբութիւն անում: Դուք հէնց կարծում էիք ձեր յեղափոխութիւնը էստի էլ քօմակ կգայ: Գնացէք, ռադ ըլլէք ու փառք տւէք ձեր փայ Աստուծուն, որ գլխներդ տեղը մնացին:

Լօրուտեցիք լուռ ու մունջ, ատամները սեղմելով վերադառնալով գիւղ՝ սպասում են վրէժառու Նեմեզիդային:

Գրի առայ միայն այս մի էպիզօդը դսեղեցի «Սօսի աղայի» քստմնելի արարքներից, իսկ նրա ազգուրաց գործերը թողնում են ապագային:

Պաւլէ աղան ուներ Լօրուտ գիւղի սահմանակից մի ընդարձակ կալւածք ու ագարակ: Հին կարգերի ժամանակ այս թաւաղն «երկնային պատիժ էր» ստեղծւած ճորտ գիւղացիութեան համար: Թշուառ գիւղերը Մարցի կառավարիչների պահանջած հազարների հասնող «իսպօլմիտելնի լիստերի» խոշոր տուգանքների հետ միասին վճարում էին լուռ ու անտրտունջ Պաւլէ աղայի բազմապիսի բահրաները եւ «պօտրաւկաները»: Տուգանւում էր գիւղացին՝ պատահած անասունի տրորած չնչին տեղի, սայլի անիւի անվնաս «իզի» - հետքի եւ նոյնիսկ «փուլ եկած» կանաւների ու ճանքերի համար:

Հին կարգերի տապալումով՝ Լօրուտը տիրում է կալւածին ու ագարակին: Վերջ է տրուում բռնակալ թաւաղի կամայականութիւններին: Նա հեռանում է գիւղից: Հողի մարդիկ լիասիրտ փառաբանում են իրենց ազատարար մարտիկներին: Անցնում են ամիսներ: Երեւում է այստեղ մի զօրախումբ... Պաւլէ աղայի գլխաւորութեամբ: Գիւղացիութիւնը ցնցւում է՝ նախազուշակելով նախկին թաւաղի իղծերը:

Պաւլէ աղան փայփայում է միայն մի միտք՝ ետ գրաւել Լօրուտից իր կալւածքը եւ վերականգնեցնելով թաւաղական արտօնութիւնները՝ հաւաքել հողերի «բահրէն»: Նպատակն ի կատար ածելու համար արդէն արւում են մի քանի փորձեր: Գիւղն ենթարկւում է, չնչին պատճառների

համար, էքզեկուցիայի: Գործադրում են բռնութիւններ... Բայց շուտով զօրախմբի դեմոկրատիկ մասը գլխի է ընկնում, որ Պաւլէ աղան զինւորների ձեռքով իր համար կրակից շագանակներ է հանել տալիս, եւ ոչ միայն հրաժարում է նրա ձեռքին գործիք դառնալուց, այլեւ բողոքում է նրա դէմ զինւորական իշխանութեան: Այդպիսով, ֆիասկոյի է հանդիպում թաւաղը:

Լորուտեցիք պատմում են, որ մի օր Պաւլէ աղան երեւում է գիւղում եւ հաւաքելով ժողովրդին՝ յայտնում է.

- Ա՛յ խալիս, ուշքերդ թօփ արէք ու ինձ լաւ ականջ դրէք: Մի լաւ մտիկ տւէք ինձ, տեսէք ով իմ իս ու ինչ իրաւունքների տէր իմ... էլ հաստագլխութիւն չի անցնի... Պտի լաւ իմանաք էն թագա զակոններ վաղուց ա վերջացել, էլի մենք թաւաղներս մեր ֆողի, մեր կայքի ու մեր բահրի տէրն ենք ու հմի աղէն էլի աղա ա, ճորտը՝ ճորտ: Թէ խիլք ունիք, նամուսներդ տեղն ա, ֆողերս յիտ տւէք ու բահրէն թօփ արէք, թէ չէ Աստօժ վկայ իս գիտիմ թէ ինչ կօնիմ, հա՛...:

Գիւղացիք հասկանալով թաւաղի սպառնալիքի արժէքը եւ նրա իրաւունքների սահմանը՝ կտրականապէս մերժում են նրա պահանջները:

- Լա՛ւ, բացականջում է աղէն,- կուտեհնիք ով կփոշմանի, ում մերը տղայ կու բերի, էն վախտ չասէք Պաւլէ աղան փիս մարդ ա, հա՛...:

Անցնում է մի քանի օր, Պաւլէ աղան մի քանի զինւորներով, դարձեալ գալիս է Լորուտ: Կատարում են մի շարք անմիտ ու անտեղի խուզարկութիւններ: Գիւղացոց այն հարցին, թէ ինչո՛ւ են անհանգստացնում ժողովրդին, աղէն գոռում է.

- Մեր ձիերի գեամերը գողացել էք... գտէք ու տւէք, էս էլ խօծ բահրէն չի՛, շուտ, թէ չէ սաղ գեղը վառել կտամ...:

Ապա, ասում են, հրամայում է զինւորներին, գիւղը սարսափեցնելու համար, պուլեմետից համազարկ տալ... Զրամանը չի կատարում... Զիասթափւած թաւաղն իր պարտութիւնը ծածկելու համար՝ չի դադարում յոխարտալ:

- Էս ջեր ձեր ռեխանց խնայեցի, բայց միւս ջեր՝ էս գիտիմ թէ ինչ կօնիմ...:

Բարեբախտաբար, Պաւլէ աղան զինւորների բողոքի համաձայն հեռանում է Մարցի շրջանից: Այդպիսով, Լօռուտն ազատում է իր Դօն-Քիշօտ թաւաղի հողմակուլից եւ «էս գիտեմ ինչ կօնիմ»-ներից:

Մի քանի բնորոշ էպիզօդներով ցանկացայ պատկերացնել Լօռու կալւածատէրերի հոգեվարքի վերջին ցնցումները եւ ցույց տալ մեր ընթերցողներին, որ սնանկացած թաւաղների արարմունքները ոչնչով չէին տարբերում թիւրք միլազիմների ու բինբաշիների բռնութիւններից:

Բայց ցաւը նրանում է, որ մինչեւ օրս Լօռու կալւածատէրերի սերունդի նշանաւոր ներկայացուցիչները հանդիսացել են գիւղացիու-

թեան հասարակական կեանքի սիւները եւ սօցիալ-քաղաքական հոսանքի իդեոլոգներ...

Բայց հենց որ հարցը հասել է նրանց կաշւին, նրանց սեփականութեան, նրանք յայտարարել են անխնայ պայքար՝ իրանց կուռքի, ժողովրդական զանգւածի դէմ... Բայց գիւղացիութիւնը, շնորհիւ գոյութեան կռիւ ուժեղ բնագոյի եւ հողի սրբազան կուլտի՝ կարողացել է մոլեռանդ կերպով պայքար մղել իր ուզուրպատօր թաւաղների դէմ:

Իսկ շրջանի ինտելլիգենցիան... «Ահա մի խաբուսիկ, փայլուն, փքուն բառ եւս,- գրում է դեռ եւս 1894թ. Յովհ. Թումանեանը,- ինչպէս «ժողովուրդը», սրան կասեն՝ անումը կայ, ամանումը չ կայ»:

II

Լօռու թաւաղները, 20-ական թականներից սկսած, ստեղծեցին գիւղացիութեան համար ճորտատիրական կարգեր: Ամենալաւ վարելահողերն ու արօտատեղերը գտնուում էին կալւածատէրերի եւ գիւղական բուրժուազիայի տրամադրութեան տակ, անխնայ շահագործութիւն, անվերջ «կօռ ու բեգառ» եւ բռնութիւնը միանալով տեղական ադմինիստրացիայի ճնշումներին՝ ստեղծել էին, հողապակաս գիւղացիութեան համար, կեանքի դժոխային պայմաններ: Այդպիսով, խեղդեց գիւղի աշխատաւորութեան ինքնագործունէութեան ոգին եւ յեղափոխական տրամադրութիւնը:

Հաղբաթն ու Ռռնակը, Ուզունլարն ու Մղարթը, Սարցն ու Շամուտ, Անոճ ու Հագւի եւ ուրիշ շատ գիւղեր գտնուում էին, պատերազմի վերջին տարին, տնտեսական վատթարագոյն պայմաններում: Հողապակաս լօռեցու վիճակը մնացել էր դժնդակ՝ յեշեցնելով մեր մեծ բանաստեղծի, 90-ական թականներում գրած հետեւեալ բնորոշ տողերը.

- «Աղքատութիւն են ասում, որ օրերով հունձ անես կիզող արեւի տակին, գիշերը խորոմես, եւ տաժանելի աշխատանքից յետոյ յոգնած, ուժասպառ, երբ սիրտդ զնում է սովածութիւնից: Աստծուն փառք տաս քարից փափուկ հացի համար, այն էլ այնքան չլինի, որ փորդ կշտանայ: Տանջւում են, մաշւում եւ սնունդ չեն առնում, որ պակասած ուժերը կազդուրեն: Ամիսներ իւղալի կերակուրի երես չեն տեսնում, իսկ մտով միայն այն ժամանակ են լիանում, երբ անասունների կոտորած է լինում, ուտում են անխտիր հիւանդացած անասունի միսը, առանց մտածելու հիւանդութեան մասին («Հորիզոն», ժողովածու, երես 160):

Ծայրահեղ չքաւորութեան հետ միացած հիւանդութիւններն ու մոլորութիւններ՝ ֆիզիքապէս հալում, հիւժում էին Լօռու ժողովրդին: «Այս բոլորից յետոյ,- գրում է բանաստեղծը,- ձեր առաջ կանգնում է վտիտ կորաքամակ եւ ապուշ նոր սերունդը, մի խիստ, աչքի ընկնող կոնտրաստ-հակապատկեր ներկայացնելով իր հայրենիքի հսկայական բնութեան հետ: Ահա այն առաքինի, նահապետական ժողովուրդը, այն *առողջ, հսկայ ժողովուրդը*, որ այնքան ոգեւորում է մեր *երազուն*

հայրենասերների, այն մեծանուն դատաւոր ժողովուրդը... որ իւրաքանչիւրն իւր կողմն է քաշում, իբրեւ մեծ բարոյական ոյժ, հաւատացնելով թէ իրան հետ է նա»...

Թաւաղական Լօռին այլասեռելով երիտասարդութեան՝ դարձրել էր նրան անտարբեր ու վիատ, շահամոլ ու եսապաշտ, մոռացել էին դեմօկրատական վեհ գաղափարներ եւ թուլացել էր յեղափոխական եռանդն ու աւիւնը: Լօռեցիք վաղուց էին թողել իրենց «իգիթ պապերի» աւանդը. «Ղուշն նրան թելով, օձն իրան պորտով դուշմանի անունով չպտի Լօռու Չորերով անց կենայ»...

Կովկասի ֆրօնտի վիժումն առաջ բերեց Լօռու երիտասարդութեան մէջ ընդհանուր լքում եւ վիատում, «դեգերտիր» զինւորների թիւն օր ըստ օրէ աճեց ու բազմացաւ: Այս երեւոյթը ստանալով հիւանդագին բնոյթ՝ վարակեց Լօռու ողջ գիւղերը:

Անդրկովկասի կօմիսարիատի ազգային քաղաքականութիւնն էլ տւեց իր տխուր, շատ տխուր հետեւանքները:

Լօռու սրտում, Ջալալ-Օղլում, կազմակերպած «Լօռու Պօլկը» հանդիսացաւ դեգերտիրների ու փերիզակների հաւաքոյթ, որի մի քանի տասնեակ զինւորների շայկան բացառապէս զբաղւած էր պետական չխառուցներ կողոպտելով եւ «Ուղեւնի» ու Կուչենբախի պանրագործարաններն եւ կարողութիւնը թալանի ու հրի մատնելով: Քանի, քանի անգամ Լօռու «քաջարի գունդը» ըմբոստացաւ եւ անտեղի «բունտ»-եր սարքեց իր «նաչալստոյի» դէմ. մի անգամ նոյն իսկ բանտարկեցին զնդապետ Ղորղանեանին եւ միայն շուլավէրցոց պահանջմամբ՝ ազատ թողին: Այս անմիտ յուզումնքները վերագրուեցին «բօլշեւիկ»-ների ազդեցութեան, բայց մեր լօռեցի զինւորներն այնքան էին «բօլշեւիկ», որքան որ *էնվէրը սօցիալիստ...*

Ուզունլարի, Դսեղի կամ այլ գիւղերից հաւաքւած «մօտելած», ինչպէս ասում է լօռեցին, «գետաղ-գիւղա»-ների տմարդի արարքներն առաջ բերեց ազգային ինքնապաշտպանութեան գործի մէջ կազմալուծում եւ անարխիա: Սրանց պակաս թողածը լրացրին այսպէս յորջորջւող «Ազգային լիազօրները»՝ պաշտօնական բնոյթ տալով թալանին ու կողոպտման: Օր-ցերեկով, ամենքի աչքի առաջ, այդ «ազգային թալանչիները» կրեցին ֆուրգօններով եւ սայլերով պետական գոյքն ու հարստութիւնն իրենց գիւղերը:

Լօռու ժողովուրդը մինչեւ օրս չի մոռացել այդ տխրահռչակ հերոսների արարքը. «Ա՛յ, լաւ տարան ու իրենց դրստեցին էս ինչն եւ էն ինչը, հմի ամեն բանից ձեռ են քաշել, ազգի գործերին մօտանում չեն, խի՞ էլ մօտենան, ի՞նչն ա պակաս, փո՞ղը թէ կայքը»:

Այդ համատարած լքման ու կործանման մօմենտին միակ հաւատարիմ ու անկաշառ գործիչը Լօռու Մեծ Բանաստեղծն էր, որ դերփոխին յատուկ մոլեռանդ հաւատով ու պողպատեայ համոզմունքով՝ քարոզում

եր ժողովրդին սեր ու միաբանութիւն, ազգերի համերաշխութիւն ու կուլտուրական խաղաղ կեանք...

Թումանեանի պանծալի անունը եւ ջերմ կոչերն անգամ ազդեցութիւն չունեցան Լօռու այլասեռուած ու տարամերժ երիտասարդութեան վրայ: Քայց նա մինչեւ վերջ անտրտունջ ու անշղկ կատարեց իր վեհ միասիան, մինչեւ վերջ անառիկ ու չքնաղ Դսեղից հնչեց նրա յորդորանք ու նախատինքը. «Ափսո՛ւ մեր Լօռին, ափսոս մեր իգիթ պապեր: Մենք նրա՞ն ենք իգիթ ասում, որ իրան վառած կրակում ուրիշին թող անի էրվելիս, ինքը գլուխն ազատի, փախչի սարերն ընկնի... իրան նամուսը – ծնողը, կնիկը, երեխէք վեր գցի թշնամու առաջին: Ափսո՛ւ իգիթի անունը... ափսոս Լօռի... ափսո՛ւ»...

* * *

Ալէքսանդրապօլի անսպասելի անկումը եւ Շիրակի անձնատուր լինելը ստիպեցին մեր ժողովրդական հերոս Անդրանիկին եւ նրա հարածող զնդին բռնել ինքնապաշտպանութեան եւ նահանջի ուղին: Մագլցելով Դարա-Աղաջի ծինապատ լեռներ եւ չանկռելով Լէյլի ու Դալի-դաղերի գագաթներ՝ Չիպուխլիի վրայով Անդրանիկը իջաւ Լօռի: Թշնամին հետապնդելով Փաշին՝ երեւաց Շիշ-Թափայի բարձունքներում: Անդրանիկն առաջարկեց լօռեցիներին գէնք վերցնել եւ արգելել թշնամու ներխուժումը, փորել տւեց Հայդար-բեգից մինչեւ Ղօթուրբուլաղ «ակօպներ» եւ ամրացրեց իր դիրքերը:

Լօռեցիք միայն մի քանի ժամ դիմադրեցին թշնամուն՝ ահ ու սարսափը համակել էր մեր «իգիթներին», Մեծ Ռազմիկի խստութիւնն ու աղերսանքը նշանակութիւն չունեցան: Դիրքերը կամաց-կամաց նօսրացան, կռուողները սուս ու փուս «ծլկեցին» իրենց գիւղերը: Լօռու պաշտպանութիւնն ընկաւ անւանի Հերոսի եւ նրա մի բուռն քաջերի վրայ, որոնք չափելով թշնամու ռազմական ուժերը՝ ստիպած եղան շարունակել իրենց նահանջը:

Մայիսի 21-ին, երեկ. ժ. 5-ին Անդրանիկը մտաւ Ջալալ-Օղլի՝ թշնամին իջաւ Չիբուխլի լեռներից:

Անդրանիկը գուշակելով ժողովրդին սպառնացող վտանգը՝ հրամայեց ամենքին դուրս գալ գիւղից եւ քաշել ձորերը:

Սկսեց փախուստն ու խուճապը: Ջալալ-Օղլուն հետեւեց ամբողջ Լօռին՝ Հայդար-բեգից սկսած մինչեւ Ծաթեր, Ուզունլարից Գիւլագարակ ու Գեառզեառ:

Անդրանիկը հասնելով Վարդաբլուր՝ մնաց այստեղ մի երկու օր եւ ապա պայթեցնելով այնտեղի զինապահեստը՝ նահանջեց Դսեղ:

Թիւրք զօրքի առաջապահ մասերը, մայիսի 22-ին, մտան Ջալալ-Օղլի: Գտան գիւղաքաղաքն ամայի, տների դռները բաց եւ ժողովրդի անբաւ հարստութիւնն՝ երեսն ի վայր թողած: Թշնամին ձգտելով ոչն-

չացնել ու արմատահան անել այն ամենն, ինչ որ գեղեցիկ, անփոխարինելի եւ անգնահատելի էր Լօռու համար՝ մատնեց Ջալալ-Օղլին թալանի եւ աւերածութեան: Ղարա-Աղաջի ու Սօիւղ-Բուլաղի թիւրք խուժանը կրեց ու դուրս տարաւ գիւղաքաղաքի կայքն ու կարողութիւնը, աւազակաբարոյ տարրերը լիացան այն անբաւ բարիքներից, որ թողնել էր թշնամուն: Մի քանի օրում շէն ու ծաղկած Ջալալ-Օղլին ծայր աստիճան թալանեց ու աւերեց:

Շնորհիւ Անդրանիկի հեռատեսութեան ջալալ-օղլեցիք ազատեցին մասսայական ջարդերից, որ անխուսափելի էր հէնց այն պատճառով, որ Լօռու վրայով էր նահանջում մեր «Սասունցի Դաւիթը», օսմանեան զօրքի «Ազրայիլը»: Միայն թշնամուն զոհ գնացին այն ջալալ-օղլեցիք, որոնց մէջ եւ հասարակական գործիչ Միշա Անանեան, որոնք մնալով տեղում, պատսպարել էին ռուսների տներում:

Ջալալ-Օղլին գտնուում է Կամենկա գետի անդնդախոր ձորակի աջ ափին տարածող այն ահագին հարթութեան վրայ, որ գնում հասնում է մինչեւ Յնէվանի Չորր: Այս հարթութեան արեւմտեան կողմը ձգւում է Դաւի կիսամերկ, բայց գեղեցիկ շղթան, որից մի քանի ճիւղեր զանազան ուղղութեամբ ձգւելով դէպի Ջալալ-Օղլի՝ կազմում են անտառապատ բլուրներ եւ գեղեցիկ հովիտներ: Սրանց մէջ բղխող ականակիտ առուները միանալով իրար հետ կազմում են Կամենկա գետակ, որ թափուում է Դեբեդ-Չայը:

Ջալալ-Օղլին իր գեղեցիկ բնութեամբ եւ դիրքով փայլուն ապագայ էր խոստանում, եթէ մայիսեան աւերածութեան չմատնէր:

Գիւղի բաւական կանոնաւոր եւ լայն փողոցներ, կտրուելով ծուռն ու մուռ անցքերով՝ միանում են այն տեղում, ուր շինւած է հասարակական այգին: Տների մեծ մասը նոր ձեւի են, մի քանիսն երկյարկանի, պարտէզներով զարդարած: Բոլոր կտուրները կղմինդրներով ծածկւած լինելով՝ ամբողջ գիւղը կարմրին է տալիս եւ ռուսներն երբեմն «Ėđāñîé Āîđîđîé» էին անւանում նրան:

Ջալալ-օղլեցոց գլխաւոր պարապմունքն է առեւտուրը, արհեստներ, անասնապահութիւն եւ մասամբ երկրագործութիւն:

Աւանը բաղկացած էր 223 ծուխից կամ 2160 շնչից:

Ջալալ-Օղլին եթէ չունեցաւ շատ զոհեր, բայց տնտեսապէս այնպէս քայքայեց, որ նախկին բարեկեցիկ վիճակը վերականգնելու համար հարկաւոր է մի ամբողջ դարեշրջան եւ ժողովրդի կողմից՝ տոկուն ու յամառ աշխատանք:

Այդպիսով, Մայիսեան նահանջը տեղահան է անում Լօռու 38 գիւղերի մօտ 50 հազար գիւղացիութիւնը: «Յաւարը» ըրապէս տարածուում է ամեն տեղ: Լօռեցիք անմիջապէս լծում են իրենց սայլեր եւ բառնալով նրանց վրայ արժէքաւոր տնային իրեր՝ դուրս են փախչում գիւղերից շտապելով դէպի Ուզունլար եւ Սանահին:

Լոռու ծով բազմութիւնն իջնում է ձորերը եւ ապաստանում է Յնէվանի, Դարմանաթաղի, Ուզունլարի, Ճգնաւոր, Չաթին-Դաղի, Սանահնի եւ *Աղէկի* այրերում: Մնում է այնտեղ մի շաբաթ, կրում զրկանքներ ու տանջանքներ: Լոռու պատմութեան մէջ այս դէպքը քանիորդ անգամն էր կրկնուում: Դեռ 1719թ. Կովկասի լէզգիները թափեցին Յայաստանի եւ մասնաւորապէս Լոռու վրայ: «Լոռեցիներից շատերն ապաստանեցին միեւնոյն Աղէկի այրում, եւ երբ լէզգիները չկարողացան մօտենալ սրանց, մերձակայից հաւաքեցին փեթակներ, ասում է աւանդութիւնը, եւ այրի առաջ վառեցին: Ծուխը եւ զայրացած մեղուները դռան ծակերից ներս մտան այրը, խեղդեցին եւ կծոտեցին ապաստանածներին, շատերն ուշաթափ վայր ընկան: Այն ժամանակ լէզգիները սանդուխտ դնելով՝ մտան այրը, ուշաթափածներին սպանեցին, իսկ կենդանի մնացածներին գերեցին եւ հէնց հիմա էլ այրը լի է մարդկային ոսկորներով»:

Թշնամու մի զօրախումբ ցրուում է Լոռու բոլոր գիւղերը, զինաթափ է անում ժողովրդին եւ մնալով այս կամ այն տեղում մի քանի օր՝ հաւաքում է նթերքներ՝ հաց, պանիր, գարի, ցորեն եւ բառնալով գիւղացիների այլերին կամ ֆուրգոններին, շարունակում է իր ճամբան Վարանցովկի վրայով դէպի «Շուշի Չաւօր», դէպի Բօրչալօ, կամ Լէջանի ու Լալվարի գագաթներով՝ դէպի Շուլավէր:

Այս զօրախումբը ցած իջնելով Լալվարից եւ հասնելով *Աղբեօփրի* հայաբնակ գիւղը՝ խէչիկ անունով մի սրիկայի մատնութեամբ հետապնդում է Ալէքսանդրապօլից փախած Յայկական II յատուկ ձիաւոր զնդի 122 հոգուց բաղկացած էսկադրօնին, որ վտանգից խուսափելու համար մտնում է *Չանաղչի գիւղը*: Թշնամին պաշարելով նրանց՝ զինաթափ է անում ամենքին, ապա երբ վրայ է հասնում գիշերը, գերիներին տեղափոխում է գիւղամէջ եւ լցնելով մի գոմ սրախողող անելուց յետոյ՝ վառում է շնութիւնը:

Լուսաբացին թշնամին հեռանում է, չանախչեցիներ ու օփրետցիներ շրջապատում են գոմը, քարշ են տալիս դիակները դուրս, մերկացնում, թալանում եւ լցնելով սայլերի վրայ՝ տանում են գիւղից հեռու ու թափում են կրի հորերը... Ուղեւորութեան ժամանակ Շուլավէրում ձեռք ընկաւ այդ էսկադրօնի անլանացանկը, որ հարկաւոր են համարում առաջ բերել.

1. Աղաջանեան Լեւոն, 2. Արզումանեան – թիֆլիսեցի, 3. Յարութիւնեան Յարութիւն, 4. Այվազեան Յարութիւն – փախած, 5. Յարութիւնեան Արամայիս, 6. Աբրահամեան Յակոբ, 7. Յակոբեան Աղասի, 8. Ռոստոմեան Յակոբ – փախած, 9. Յակոբեան Յայկազ – պարուչիկ, փախչում է Շուլավէր, այնտեղից էլ մի թիւրքի առաջնորդութեամբ փորձում է գնալ Թիֆլիս, բայց ճանապարհին սպանուում է, 10. Ամատունի Յուլակ – բագեցի, 11. Աղաբէգեան Էլիգար, 12. Բաբայեան Խաչատուր, 13. Բուխարեցեան Սերգօ – ալէքսանդրապօլցի, 14. Վարդանեան Ծատուր,

15. Դուկասեան Արծրունի, 16. Գեորգեան Խորեն, 17. Դումանեան Սուրեն – գրագիր, 18. Եղեան Ռուբեն, 19. Ջուրաբեան Մուշեղ, 20. Մանուկեան Սահակ, 21. Մարգարեան Երւանդ, 22. Մելիք-Մարութեան Սպիրիդոն, 23. Մալխասեան Գարեգին, 24. Մայիլեան Աբրահամ, 25. Մարկոսեան Անտոն, 26. Մարկոսեան Աղէքսանդր, 27. Մալումեան Ռուբեն, 28. Մակինցեան, 29. Նասիբեան Վարդան, 30. Նահապետեան Խաչատուր – ֆելդշեր, 31. Յովհաննիսեան Ռուբեն, 32. Օհանեան Յովսէփ, 33. Պետրոսեան Պետրոս, 34. Սերեբրեակով, 35. Սէլինեան, 36. Սարգսեան Սէրգօ, 37. Տարախչեան Մամիկոն, 38. Թորոսեան Յովհաննէս, 39. Շահպարոնեան – ֆելդշեր, 40. Բժ. Տ. Գրիգորեան:

Կոտորածներից ամենից սարսափելին համարում է *Բօլնիս-Խաչէ-Միմը*: Մայիսի 31-ին, Չանաղչիի կոտորածից 4-5 օր առաջ, 775 հոգի Ալլավերդուց մի փախստականների խումբ կապիտան Բալայեանի առաջնորդութեամբ, բաղկացած զինւորներից, տաճկահայ գաղթականներից եւ Ջալալ-Օղլում ապաստանւած որբերից, բարձրանալով Լալարի գագաթը ցած են իջնում Աղքեօրփի եւ Ղաշ-Ղարաբի ձորով հասնում են «Չաթաղի Չուգունի-Չաւօղը», Բօլնիսից 2-3 վերստ հարւարելելք, պատսպարում են դիմացի անտառում: Դարան մտած թիրքեր նկատում են սրանց. մի քապանակչի աւազակ գնդակահարում է 9 հոգու: Խաչնւլեցիք մարդիկ են ուղարկում փախստականների առաջ՝ համոզելու նրանց չմտնել գիւղը, Գարունջուկով անցնել Կալօնկա՝ կապիտանը չի համաձայնում, ընկնում է «հաւարը»: Քապանակչի թիրքաբնակ գիւղն ազդանշան է տալիս՝ ամբողջ Բօրչալօ ոտի է կանգնում, Խաչնւլուն պաշարւում է հրոսակներով, փախստականները թափւում են գիւղ: Թիրքերի պահանջմամբ եւ Իսրաֆիլ բեգ Աջալովի խորհրդով փախստականներն անձնատուր ու զինաթափ են լինում: Միայն կապիտան Բալայեանը՝ սաթխեցի հերոսը, մի քանի հոգով փորձում է ճեղքել խուժանն ու անցնել, բայց հանդիպելով դիմադրութեան՝ ընկնում է, նրա գլուխը տանում են Աղալովին: Թիրք խուժանն առաջ առնելով 500 հոգու, քշում է դէպի Կալանկան: Ճանապարհին, Մուշավեր գետակից ոչ հեռու գտնւող այգիների մօտ, կոտորում են բոլորին եւ կողպտելով հեռանում:

Այս խմբից ազատւում են 85 հոգի այն էլ վիրաւոր ու հիւանդ, իսկ 75 հոգի կապելով իրար երկաթաթելով քշում են Բօլնիսով դէպի Ջալալ-Օղլի: Հասնելով այնտեղ քանդել են տալիս գերիների իսկ ձեռքով փոսեր, կոտորում եւ ծածկում հողով: Սրանցից ազատւում է մի վիրաւոր՝ հասնելով Վարդաբլուր մահանում է: Կալօնիստները ցոյց են տալիս դէպի փախստականները վերին աստիճանի մարդասիրական վերաբերմունք: Կենդանի մնացածներին տանում իրենց տներ խնամում, հիւրասիրում եւ պաշտպանում:

Ռաշտի փաշայի զօրամասն ողողելով Լօռի՝ անցաւ բոլոր գիւղերով, ամեն տեղ նրան դիմաւորեցին սպիտակ դրօշով եւ աղ ու հացով:

ժողովուրդը չզգաց բռնաւորի լուծը՝ Լօռին տւեց միայն մի քանի տասնեակ մարդկային զօհեր: Ջալալ-Օղլին եւ իր շրջանն անձնատուր լինելով թշնամուն՝ չորս ամիս շարունակ տարաւ, լուռ ու անմռունչ, նրա անվերջ ճնշումներ ու բռնութիւններ:

Հայ Գեառ-Գեառում, յուլիս ամսին, եւ Խօթուրում յունիսին կատարւեցին մի շարք սպանութիւններ. Գեառ-Գեառում գնդակահար արին հօտաղներին՝ մեղադրելով նրանց հեռախօսի թելեր կտրելու յանցանքի մէջ, իսկ Խօթուրում գերի վարեցին 100-ից աւելի անմեղ մարդիկ, որոնք կորան ու գնացին հորիզոնում, գերութեան շղթաների տակ:

* * *

Թիւրք զօրքի արշաւանքի ժամանակ Լօռու շրջանում թալանի ու աւարի մատնեցին համարեա բոլոր կօօպերատիւ հիմնարկութիւններ:

Կօօպերացիան, պատերազմի ընթացքում, մեծամեծ նւաճումներ էր արել գիւղացիութեան լայն խաւերում:

1918թ. յունւարի 1-ին Լօռում գոյութիւն ունէին 46 կօօպերատիւ 63 գիւղերում, որոնք ունէին 5002 ծուխ: Մի կօօպերատիւ միջին թով ընկնում էր 108 ծխի կամ 1066 շնչի. մի կօօպերատիւ գտնւում էր 48 ք. վ. տարածութեան վրայ: Բօրչալուի գաւառում կօօպերատիւների ամենախիտ ցանցը Լօռին էր:

Առաջին կօօպերատիւ հիմնել է Ջալալ-Օղլիում 1914թ. «Լօռի» անունով: Սրանից յետոյ զանազան կենտրոնական գիւղերում բացւեցին նման ընկերութիւններ:

Կօօպերացիան իր զարգացման համար գտաւ պարարտ հող եւ տարածւելու, խորանալու նպաստաւոր նախապայմաններ գլխաւորապէս Լօռու շրջանում, ուր կենտրոնացած էր նաեւ գաւառական մտաւորականութիւնը, որի ձեռքումն էր գտնւում կօօպերատիւների դէկը:

Թիւրքերի արշաւանքի հետեւանքով փակւեցին համարեա բոլոր կօօպերատիւները՝ ենթարկւելով թալանի ու աւերի:

Վրաց-թուրքական կռիւներից յետոյ, երբ գերմանացիների միջնորդութեամբ որոշւեց սահմանագիծը, Լօռին բաժանւեց երեք շրջանների. Ջալալ-Օղլու եւ Դսեղի գիւղերն ընկան օսմանցիների լծի տակ, Վօրօնցովկայի եւ Ուզունլարի գիւղերը մտան նորակազմ Վրաստանի սահմաններում, իսկ Սարքը՝ Հայաստանում:

Լօռու քսան հայաբնակ գիւղերը, չորս ամիս շարունակ, գլխովին ենթարկւեցին ասկերների ահաբեկումներին ու անվերջ ճնշումներին:

Թիւրք հրամանատարութիւնը քամեց ու տնտեսապէս հիւծեց հարուստ Դսեղը, Խաչի-գեղը, Շահալի եւ Դարաքեանդը, կօռ ու բեգառի տակ տանջեց Կուրթան, Վարդաբլուր, Գիւլագարակ, Գեառ-Գեառ եւ միւս գիւղերը:

Օսմանեան կառավարութիւնն, իր սանձարձակ ու անկուշտ զաֆտիաների եւ շահնաների միջոցով, մտրակով ու ծեծով, հաւաքեց լօռեցիներից «նուֆուս» - գլխահարկ ու «բահրան» - տարւայ բերքի ¹/₈ մասը, եւ ստիպեց լօռեցուն, իր եզով ու սայլով, կրել Ղարաքիլիսա եւ Գիւմրի: Քանի-քանի գիւղացի գնացին ու էլ յետ չեկան: Այս «կօռերը» խեղճերի համար «Գիղան-գեալմագ» դառաւ:

Չորս ամիսը Լօռու համար զուլումի ու գերութեան մի դարաշրջան էր: Անկախ ու ըմբոստ Լօռին սեւ կապեց ու սուգ մտաւ, նրա գեղեցկանիստ դաշտեր ու հպարտ լեռները տխրեցին սեւ հագան, բանուկ ճամբաներն ամայացան, հիասքանչ բնութիւնը խոր վշտի մէջ ընկաւ: Ամենուրեք լսուում է բանաստեղծի նրմունջը.

Մեր երջանկութեան աղբիւրը փակած`

Մեր վարդ քոյրերին յոշոտում է նա...

Ա՛խ, ինչքան արիւն, արցունք է թափւած

Մեր սիրուն երկրի սարերի վրայ...

III

Ալէքսանդրապօլի գրաւման եւ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի հետեւանքով միայն յունիսի վերջերին հնարաւորութիւն ունեցայ ուղեւորել պաշտօնական գործերով, դէպի Բօրչալօ, ուր դեռ եւս չէր չորացել մեր նահանջող զինւորների, փախստականների ու որբերի անմեղ արիւնը:

Մարդատար գնացքը բաղկացած էր 5-6 վագօներից, կային 2-3 հարիւր ուղեւորներ` գլխաւորապէս դէպի Լօռի գնացող ուզումլարցիներ, իգահատցիներ, մղարթցիներ եւ մի խումբ փամբակեցի երիտասարդներ:

Գնացքը Թիֆլիսից ուղեւորւեց ժամը 1-ին: Ընթանում էր առաջւանից աւելի արագ, կայարաններում այլեւս չէր սպասում ձանձրոյթի չափ երկար: Գերմանական հսկողութիւնը դարձրել էր ամենքին, մեքենավարից սկսած մինչեւ վերջին ստրէլօչնիկը, պարտաճանաչ, արագաշարժ ու բարեխիղճ:

Համարեա բոլոր կայարաններում միակ աչքի ընկնող նորոյթը գերմանացի պահակների ներկայութիւնն է, որ կատարելապէս յուսահորում ու սրտապնդում է ուղեւորներիս:

Սանդարում եւ յաջորդ կայարաններում չպատահեցինք տեղացի ոչ մի թուրքի: Նրանք խրամի պարտութիւնից յետոյ փախել-անհետացել են: Տեղահան են եղել եւ լեռներում ապաստանել Սանդարի, Սարվանի, Ղզլ-Յաջլի, Քափանակչու, Արախլուի, Սարայի եւ այլ թուրքաբնակ գիւղերի ազգաբնակչութիւնը: Տները մնացել է աւերակ եւ դաշտերն անտէր: Բօրչալուի ընդարձակ հարթութեան կէսից աւելին թողել էր անմշակ, չեն նկատուում բամբակի պլանտացիաներ, ձմերուկի, սեխի ու վարունգի բօստաններ:

Ցանած արտերն աճել ու փարթամացել են: Հացաբոյսերն արդէն սկսել են եւ խոտանում են առատ հունձ: Մի դեսետտինը միջին թով տալու է 100 պուդից աւելի բերք: Դաշտային աշխատանքները սկսել են: Ձգացում է հնձուրների խիստ կարիք: Բորչալուի թուրք նօմադը սովոր չէ նստակեաց կեանքի, չէ սիրում խաղաղ ու ծանր աշխատանք, բնագոյօրէն հակում ունի սպանութիւնների եւ անյագ ախորժակ՝ թալանի ու առեւանգման:

Հովասուն սարերին սովոր քոչւոր-այրումները ու շխլցիները անկարող են դիմանալ Բորչալուի տրօպիքական շոգերին, որ 40⁰-ից անցնում է սովորաբար: Բայց եւ այնպէս սովի սարսափը ստիպել է թուրք տղամարդկանց ցած իջնել Ղազախի, Արալխի եւ Եաղլիջայի լեռներից իրանց հունձն անելու, ձմեռայ պարէնի պատրաստութիւն տեսնելու: Բայց նրանք իրանց թոյլ ոյժերով անկարող են դաշտային աշխատանքները ժամանակին վերջացնել: Չկան այլեւս «էրմանի» գերանդաւոր ու մանգաղաւոր մշակների թռուցիկ խմբերը: Նրանք խուսափում են թուրք հրոսակներից, պատրաստ են սովից կոտորել, քան նրանց ձեռքը ամնեղ տեղը մորթուել: Ահա ինչու թուրք գիւղերում հունձը դեռեւս մնացել է: Արտերը չորացել ու կծղել են:

Գերմանական միջնորդ զինւորները չէն կարողացել Շուլաւէրում նոյնիսկ օրական 80 ռ. մշակներ վարձել. չկայ նախկին փողադարձ վստահութիւնը:

Ո՞վ է մեղաւոր: Բորչալուի աղալարներին պէտք է հարցնել:

Մեր գնացքը կանգ է առնում Աշաղա-Սարալ կայարանում. դիմաւորում են վրացի պահակները: Չեն նկատում, առաջւայ նման, շրջակայ գիւղերից եկած թուրքեր: Աւազակաբարոյ խուժանը, գերմանական սւինից սարսափած, ցիր ու ցան է եղել: Մի ամիս առաջ այս կայարանի շուրջը կատարել են սարսափելի ոճիրներ դիմացի բլրի ետեւ, 300 քայլ հեռաւորութեան վրայ, բարձրացել է մարդկային հարիւրաւոր զոհերի հեկատօմբ, դիակները կտոր-կտոր անելով են 15 սաժէնանոց ջրհորի մէջ: Դժբաղդութիւն ունեցայ տեսնելու այդ դիակալից հորը: Է՛հ, թող չքանան մռայլ մտապատկերները եւ մոռացութեան մատնեն ծանր տպաւորութիւնները: Նահատակների թւում են գնդապետ Ղորղանեան եւ մի խումբ օֆիցերներ: Տխրահռչակ դասնլեցի Աստան Աղան տանում է Ղորղանեանին եւ մի խումբ օֆիցերների իր գիւղը, հաւաքում է ամբողջ ժողովրդին, իր սպանած տղի վրէժը լուծելու համար, Ձէյնաբա խանումի ներկայութեամբ, սպանում է բոլորին: Գրիչս չի շարժում այս նահատակութեան մանրամասնութիւնը գրելու...

Կայարանի շուրջը մաքրւած է կոտորածի տխուր հետքերից: Տեղ տեղ նկատում են զոհերի թարմ հողաթումբեր, կայարանի մասնաւոր տները, խանութները եւ Բաղդասարեանի բամբակի գործարանը թալանւած ու հրդեհւած են:

Շտապում ենք հանրակառքում տեղ բռնելու: Շուկավերի ճանապարհն է բռնել Թիֆլիսից եկած գաղթականների մի սոււար խումբ, քաղաքից փախչում են սովի սարսափից, գնում են աշխատելու եւ կուշտ ուտելու: Ստամոքսն անդրդելի է իր պահանջների համար: Մեր կառքը շարժւում է: Մի քանի ռոպէից յետոյ Աշաղա-Սարալի ակերակները կորչում են մեր աչքից: Իջնում ենք բլրի այն կողմը: Շուրջս ծփում են հասած արտերը՝ հունձն արդէն սկսել է, աշխատասեր շուկավերցիք մրջիւնի նման աշխատում են՝ մոռացութեան տալով 1-2 շաբաթ առաջ տեղի ունեցած սարսափներն եւ իրանց օրհասական վիճակը:

Երկու ժամից յետոյ արդէն հասնում ենք Շուկաւեր: Վերջին անգամ, 8 ամիս առաջ եմ եկել այստեղ: Նոյն եռանդոտ ու աշխոյժ ժողովուրդը, նոյն կրակոտ ու գործնական շուկաւերցին: Կիրակի օրերը շուկաւերցոց «ըստ սովորութեան» կտեսնէք արբած, ամբողջովին կեր ու խումով զբաղւած, իսկ սովորական օրերը, մանաւանդ ամառը, թաղւած աշխատանքի, այն էլ ծանր աշխատանքի մէջ:

Եթէ շիրակեցին իր սայլին բարձում է հազիւ-հազ 30-40 փութ «օրան», շուկավերցին՝ 80-100 փութ, եթէ փամբակեցին օրական $\frac{1}{8}$ դեսեստին կարտօֆիլի բուկ է տալիս, արանցի բօստանչին $\frac{1}{4}$ դես. աւելի:

Շուկաւերը Բօրչալուի գաւառի կենտրոնն է, Աշաղա-Սարալ կայարանից ութ վերստ դէպի արեւմուտք համանուն գետակի վրայ, երեք կողմից բլուրներով շրջապատւած հովտի մէջ: Գիւղը բաժանւած է թաղերի, որոնցից իւրաքանչիւրը կրում է այն գիւղի անունը, որտեղից բնակիչները գաղթել են 1750-1760թ.: Սրանք են՝ Կորխ, Քամանդար, Մրէջուր, Ղարամուրադ, Շմեղ, Մելիք-Չադա, Ալբուլախ եւ այլն:

Մի երկու կանոնաւոր եւ մնացածը անկանոն փողոցների վրայ բարձրանում են բաւականին ճաշակաւոր տներ, որոնցից մի քանիսի առաջ կան պարտէզներ: Գիւղի ծախսով բերւած է «Բլբլան» քաղցրահամ ու սառնօրակ աղբիւրը, որ խողովակներով գիւղին առատ ջուր է մատակարարում:

Շուկավերը ճանաչեց հանգուցեալ «Անդրկովկասեան հանրապետութիւնից» քաղաքի իրաւունքի տէր գաւառական կենտրոն, «Յանրապետութիւնը» մահանալով մեր գիւղաքաղաքը մնաց նոյն Շուկաւերը, իր ուրոյն ու առանձնայատուկ բնոյթագծերով եւ Ղարաբաղի բերած ժառանգական իզիթութեամբ:

Շուկաւերը բաղկացած է 1200 ծխ. եւ 5100 հոգուց: Ժողովրդի գլխաւոր զբաղմունքն է այգեգործութիւն, երկրագործութիւն եւ անասնապահութիւն:

Թիւրք զօրքի յունիսի արշաւանքը հասնում է Բօրչալուի գաւառը՝ տեղական հրոսակները յուզուում ու շարժւում են:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտից յետոյ, ինչպէս տեսանք, մեր պարտւած զօրքերի մնացորդները եւ գաղթականութիւնն ընկնում են

անհիւրընկալ Բօրջալուն: Թիւրքերը ստեղծում են Բօլնիս-խաչէնի, Չանադչիի եւ Աշադա-Սարալի հեկատօմքները, նահատակում են հարիւրաւոր անմեղ մարդիկ, առեւանգում են եւ բռնաբարում բազմաթիւ կոյսեր եւ թալանի ու յափշտակութեան են մատնում միլիօնաւոր կարողութիւն:

Բօրջալուի թուրք խուժանն երես առած շրջապատում է Շուլաւէրը, ամեն ջանք ու ճիգ գործ է դնում պաշարել եւ երկաթի օղակի մէջ սեղմել մի բուռն կտորիճ ժողովրդի, պատմական Ղարաբաղի շառաւիղներին: Բայց այդ փորձը նրանց չի աջողւում: Հեռատես ու իզիթ շուլաւէրցին ազատւում է շնորհիւ իր կուռ միութեան, ԱշադաՍարալի, Սադախլօյի, Ֆուխրալի հրոսակների դաւադրութիւնից:

Շուտով Շուլաւէր է մտնում թիւրքական կանօնաւոր զօրքի հետախոյզ խումբը՝ թւով 30 հոգի: Շուլաւէրցիք ամեայն սառնասրտութեամբ ու խոհեմութեամբ դիմաւորում են նրան աղ ու հացով, ցոյց են տալիս պատշաճաւոր ընդունելութիւն, հայկական անկեղծ հիւրասիրութիւն եւ այլն եւ այլն:

Բօրջալուի խուժանն ոգեւորած զօրքի ներկայութիւնից՝ կրկին փորձում է իրականացնել իրանց գեղեցիկ երազը՝ ներս խուժել Շուլաւէր եւ կատարել աներածութիւններ: Հրոսակներն երեւում են գիւղի առաջաւոր դիրքերի վրայ, անում են անձնատուր լինելու առաջարկ, բայց շուլաւէրցիք համարձակ յայտնում են, որ նրանք պատրաստ են անձնատուր լինել գերակշռող ոյժին՝ թիւրքական կանոնաւոր զօրքերին, իսկ Բօրջալուի հօրդանների դէմ պատրաստ են կռւել մինչեւ վերջին մարդը եւ վերջին գնդակը...

Սիւնքոր խուժանը, որի աչքը շատ անգամ է վախեցել Շուլավէրից, հրաժարւելով իր մտադրութիւնից՝ ցրւում է իր տները:

Թիւրքական ասկեարները մնում են այստեղ մօտ մի ամիս, խուսափում են ամեն տեսակ բռնութիւնից, կամաց-կամաց գալիս են այն համոզման, որ իրանք գործ ունեն մի բուռն խիզախ ու դիմացկուն ժողովրդի հետ:

Այդ միջոցին Լալարի բարձուքներից Շուլաւէր են հասնում կոտորածներից ազատւած զինւորներ ու գաղթականներ:

Շուլաւէրցին այդ օրհասական ըրպէին չի մոռանում իր ազգային պարտաւորութիւնը, ցոյց է տալիս սրտաբաց ընդունելութիւն, բաց է անում իր դռները նրանց առաջ, հագցնում է ու կշտացնում բոլորին, պահում եւ պաշտպանում է ասկեարներից:

Պատմում են այսպիսի մի դէպք: Հասնում է այստեղ Ջալալ-Օղլուց փախստականների մի խումբ, որի մէջ լինում են 15-20 որբեր:

Ժողովուրդը շրջապատելով այդ խմբին՝ ձեռքից ձեռք են խլում որբերին, ամեն մի շուլաւէրցի աշխատում է մէկին տանել իր տուն, դարձնել իր «հոգեւորդին», պահել ու խնամել իր աչքի լոյսի նման: Այս

դէպքը պատմեց ինձ, արտասուքն աչքերին, Ջաւօ անունով մի բիթլիսեցի որբ աղջիկ:

Չնայած այդ ժամանակ Շուլաւերում գոյութիւն ունէր հացի սուր տազնապ, բայց եւ այնպէս բացւում է հասարակական փուռ՝ գաղթականները ստանում են ձրիաբար հաց ու կերակուր:

Այցելութեան ժամանակ Շուլաւերում հաւաքել էին հազարից աւելի գաղթականներ, գլխաւորապէս Փամբակի եւ Շիրակի շրջաններից: Առիթ ունեցայ շփուել նրանց հետ եւ ուսումնասիրել նրանց դրութիւնը:

Վրաց-գերմանական զօրքը Սանահին հասնելով՝ ազատում են շատ գաղթականներ ու զինւորներ, որոնք Շնողից, Յաղպատից, Ոռնակից, Ուզունլարից, Քարինջից, Դսեղից եւ ձորերի այլ գիւղերից շտապում են Շուլաւեր:

Բոլորը միաբերան վկայում են, որ լռեցիները ցոյց են տւել դէպի գաղթականները միանգամայն տմարդի վերաբերմունք եւ անմարդասիրական ընդունելութիւն: Կատարել են թալան ու յափշտակութիւն, ծեծ ու բռնութիւն: Լռու պատմական անցեալի հետ ծանօթ մարդն իր ականջներին հաւատալ չի կարողանում: Մի՞թէ ձորերի իգիթ-նախորդների վերջին սերունդն այնքան փոքրացել ու ստորացել է, որ թոյլ է տալիս այնպիսի արարմունքներ, որ լսողի մագերը փշաքաղւում են:

Առանձնապէս այս արկածների մէջ մեծ «հերոսութիւններ» է կատարել մեր անւանի Դսեղը, մեր մեծ բանաստեղծի հայրենի գիւղը: Բա ո՞նց են մոռացել դսեղի գաճաճները իրանց պապ ծերունի Մեիրաբի խօսքերը. «Մեր պապերն էս թաւուր մարդիկ են էլէլ,- ասում էր նա,- մենք նրանց թռռներն ենք, նրանց սիրտն ու նրանց արինն ունենք... դուշն իրան թելով, օձն իրան պորտով թշնամի անունով չպէտք է մեր ձորերով անց կենայ... Մեր ճամբէքը թշնամու հմար փակ ու կապ պէտք է լինեն, մեր տան դուռն ու մեր սիրտը բաբէկամի հմար ա բաց... Նամարդի հմար մենք թուր ու թւանք ունենք, տղամարդի հմար աղուհաց...» (Յ. Թումանեանի «Քաջերի կեանքից»): Ապա, ինչո՞ւ Դսեղի ներկայ սերունդը կորցրել է մարդասիրական ամեն մի զգացմունք, դառել է այդքան մարդատեսաց, ազգատեսաց, որ հայ ժողովրդի փշրանքների վերաբերմամբ թոյլ է տւել անհաւատալի արարքներ, մի կտոր հաց տալու համար խլել է հերոսներից վերջին շապիկը, երկու հացով գնել է նրա հրացանը, մի գիշերւայ տեղ տալու համար առել է նրա փամփուշտները, շինելը, քամարը եւ այլն:

Մի ալէքսանդրապօլցի ինտելիգենտ գաղթական պատմում է, որ ինք եւ իր 3 երեխաները չորս օր քաղցած մնալուց յետոյ՝ ստիպւած է եղել հանել իր «եամանիները» եւ տան տիրոջ վրայ ծախել... երկու հացով:

Նման քստմնելի դէպքերն անթիւ ու անհաշիւ են: Նոյն արարմունքը թոյլ են տւել նաեւ Լռու միւս գիւղերը:

Թալանն ու աւագակային հակունը զարգացել էր ձորերեցիների մէջ, գիւղի տակաւնքները գլուխ էին բարձրացրել, մեր նահանջող զօրքն ու փախստականները ենթարկւում էին հայերի կողմից յարձակման:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտից յետոյ,- պատմուն է Ղարսի վերաբնակիչ Նագարեան Գալուստը,- մի խումբ զինուորներ գնդապետ Ղորդանեանի առաջնորդութեամբ հասնելով Շնող՝ վարձում են «վահլատ» եւ ուզում Ղագախի լեռներով անցնել Դիլիջան: Ղօշոթայի բինաների մօտ նրանց առաջ դուրս են գալիս տասներկու զինւած մարդիկ ու շրջապատելով՝ ստիպում են զինաթափ լինել եւ ունեցածն կանովին յանձնել իրենց, չարագործները հանդիպում են դիմադրութեան, սկսւում է երկու կողմից հրացանածօղութիւն՝ սպանւում է մի քեափանակցի զինւոր Գէորգ անունով, որին ընկերները թաղում են Շամուք գիւղում, եւ վիրաւորում՝ երկու հոգու: Սարւորները գալիս են օգնութեան՝ բռնւում են չարագործներից երկու հոգի, սարւորները ճանաչւում են նրանց՝ *շնողնեցի* էին:

Ապա, Ուզունլարից «իգիթների» վարմունքը: Տխրահռչակ Սօսուլն եւ իր շայկեն ցած էին եկել Սանահին կայարան, մտել էին ծովացած գաղթականութեան մէջ եւ գոյութիւն չունեցող «կօմիսար»-ների անունով «խուզարկութիւններ» կատարում:

- «Թւանքիդ բերեք, դուք փախչւում եք բօլ չի՝ թւանքն ու պատռօն ո՞ւր էք հետներդ տանում, բաւական չի մեզ թողնում էք դուշմանի ռէխը, սիլաներ ո՞ւր էք պահել, հանէ՞ք, թէ չէ՛, ձեզնից ոչ ով սաղ չի պրծնի մեր ձեռից»:

Նման սպառնալիքով քանի-քանի սնդուկներ փշրեցին, քանի-քանի խուրջիներ բաց եղան՝ յափշտակելով նրանցից ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ խաս շորեր...

Ինչպիսի՞ բարոյական այլանդակութիւն, ինչպիսի՞ հոգեկան սնանկութիւն մի անաղարտ ու լեռնական ժողովրդի, որ Խ. Արովեանի վկայութեամբ բոլորովին այլ էր կէս դար առաջ. «... Քաջ լօռեցիք էլ որ իմացան, էլ դիմջութիւն չունէին, սրանք էլ էին ուզւում նրանց իրանց մէջ բերեն, պատիւ տան: Մէկ ամսաչափ էլ էստեղ մնաց Աղասիւն»...

Եթէ շատ առաջ առած էր դարձել, թէ «Լօռու իգիթների անունը Դաղստան է հասել», այժմ նրանց արարմունքը խոցոտում է իւրաքանչիւր անկեղծ հայի սիրտը:

Շուլաւերում յուլիսի սկիզբներում տիրում էր կատարեալ սով: Գիւղի հարուստ ընտանիքներից շատերն ուտելու հաց չունէին:

Գաղթականութեան դրութիւնը միանգամայն աննկարագրելի էր: Մնացել էին օրերով սոված: Նրանց կերածը միայն թութ էր՝ տեղացիներն իրենց այգիների դռները բաց էին արել նրանց առաջ: Դա էլ մի խոշոր միսիթարական երեւոյթ էր, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ շնողնեցիք չէին թողնում գաղթականներին այգիների դռներովն անգամ անցնել:

Հացի տազնապն անցաւ: Կալը սկսեց: Հրապարակ եկաւ սել գարին, սուր քաղցը մեղմացաւ, գաղթականութիւնը զգաց իրան կուշտ: Շատերն աշխատում են օրական 25-30 բուբլի վարձով, ստանում են հաց ու կերակուր:

Չնայած այս ամենին՝ գաղթականական հոսանքը չէր դադարում: Շուկաւերը կարող էր կերակրել թէ իրան եւ թէ օտարականներին, եթէ հնար լինէր հաւաքել ժամանակին բերքը եւ կալսել:

Ը. ՎՆԱՍՆԵՐ

Փամբակի հարուստ եւ բարեկեցիկ շրջանին հասած վնասների իրական պատկերն ընթերցողին տալու համար առաջ եմ բերում քաղաքներ վնասների քննիչ յանձնաժողովի լիազօր Միհրդատ Խանգաղեանի զեկուցումից, որ գտնուում է իմ տրամադրութեան տակ:

«1918թ. դեկտեմբերի 7-ին, Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ յանձնաժողովի յանձարարութեամբ, Թիֆլիսից ճանապարհուեց դէպի Փամբակի եւ Լօռու հայկական մասը մի կօմիսիա բաղկացած հինգ անդամից, որ հրահանգ ուներ որոշելու Փամբակի եւ Լօռայ շրջանների վնասները եւ քննելու ու պարզաբանելու այն ոճիրները, որոնք կատարուել էին յիշեալ շրջաններում թուրքական զօրքերի արշաւանքի ժամանակ, 1918թ. մայիս-հոկտեմբեր ամիսներին:

Կօմիսիայի անդամներից Ա. Տեր-Յարութիւնեանին յանձնւած էր որոշելու եւ ցուցակագրելու արեւելեան Փամբակի, այսինքն՝ Ղարաքիլիսայի շրջանի ինն գիւղերի, Ա. Շահբազեանին՝ արեւմտեան Փամբակի տասնեութ գիւղերի, եւ Ենգիբարեանին՝ Լօռու հայկական շրջանի տասնեւհինգ գիւղերի կրած վնասները: Կօմիսիայի չորրորդ անդամ Դ. Գավրիլով պարտականութիւն ուներ քննելու ամբողջ Փամբակի քսանեւօթ հայ գիւղերի ազգաբնակութեան վրայ կատարւած սպանութիւնների, բռնութիւնների, բռնաբարութիւնների դէպքերը: Կօմիսիայի հինգերորդ անդամ Մ. Խանգաղեան բիւրօյից լիազօրութիւն ուներ հսկելու աշխատանքներին եւ ուղղութիւն տալ յիշեալ կօմիսիայի գործունէութեան:

Կօմիսիան հասաւ Մեծ Ղարաքիլիսա դեկտեմբերի 8-ին, հայ-վրացական պատերազմի նախօրեակին: Այս հանգամանքը ունեցաւ շատ բացասական հետեւանքներ կօմիսիայի գործունէութեան համար՝ դանդաղեցնելով այն: Պատերազմի հետեւանքով երթեւեկութիւնն երկաթուղու զծի վրայ դադարեց մօտ երեք ամիս եւ կօմիսիան ժամանակին չստացաւ ոչ խոստացւած բլանկները, ոչ դրամ եւ ոչ էլ լուսանկարչական թուղթ, որ չափազանց անհրաժեշտ էր Մ. Ղարաքիլիսայի շրջակայքում ցրւած դիակոյտերի լուսանկարներն ունենալու: Այս բոլորի վրայ եթէ աւելացնենք փոխադրութեան միջոցների կատարեալ բացակայութիւնը շրջանում՝ հասկանալի կլինի, թէ ինչո՞ւ դանդաղեց կօմիսիայի գործունէութիւնը եւ նա նախորոշած ժամանակին չկարողացաւ վերադառնալ Թիֆլիս:

Չնայած ծանր պայմաններին, կօմիսիան ջանք չխնայեց բարեխղճութեամբ կատարելու իր վրայ դրած պարտականութիւնը եւ Բիւրօյին յանձնւած գործերը պիտի համարուին բաւարար կատարւած:

Բիւրօյին ներկայացած են. անկետային տետրակներ Փամբակի շրջանի՝ 27 հատ, Լօռու շրջանի՝ 15 հատ, անկետային թերթեր Մ. Ղարաքիլիսայի՝ մէկ հատ եւ երկու կօմպլեկտ դիակոյտի լուսանկարներ. ամեն մի կօմպլեկտը բաղկացած տասնեւչորս լուսանկարից: Լօռւայ եւ Փամբակի շրջանների լիագորի օգնականները եւ քննիչ Գավրիլով արդէն ներկայացրել են իրանց զեկուցումները եւ ճâîâêâ-ն: Ա. Շահբազեանի բացակայութեան պատճառով տասնելութ գիւղերի ճâîâêâ-ն կատարել եւ ներկայացրել է Մ. Խանգաղեան: Պիտի ասեմ, որ այս շրջանում վնասների որոշման գործը կատարուել է շատ բարեխիղճ եւ մանրակրկիտ կերպով, որովհետեւ Շահբազեանը շնորհիւ այն շրջանի փոխադրական միջոցների համեմատաբար լաւ դրութեան՝ հնարաւորութիւն ունէր անձամբ լինելու բոլոր 18 գիւղերում եւ տեղն ու տեղը ցուցակագրելու վնասները:

Աւելորդ չեն համարում աւելացնել, որ Ալէքսանդրապօլի քաղաքային վարչութեան կողմից նշանակւած Արամ Վերաբեան, նախքան մեր գնալը, բաւականաչափ գործ էր կատարել նոյն ուղղութեամբ, թէւ տարբեր ծրագրով եւ մեր կօմիսիան բաւականաչափ օգտուել է Վերաբեանի տրամադրութեան տակ եղած նիւթերից»:

Սպանութիւն: «Թիւրքական զօրքը ներս է խուժել Փամբակի շրջանը 1918թ. մայիսի 20-ին: Այդ զօրքը Ջաւիդ բէյի II-րդ դիվիզիան էր, որի շարքերում մեծ թիւ էին կազմում քիւրդ զինւորները, որոնք իրենց արիւնարբու հակումներով ծանր հարւած են հասցրել Փամբակի ազգաբնակչութեանը, թէ այս եւ թէ յետոյ եկած զօրամասերի կատարած սպանութիւնները, բռնութիւնները չեն կրել տարերային բնոյթ, չեն եղել զինւորների սարքած, այլ եղել են հետեւանք թիւրք վարիչների կանխորոշւած ծրագրի, որ անկասկածելի փաստ է: Պարզ է միանգամայն, որ հրահանգւած թիւրք հրամանատարութիւնը նպատակ է ունեցել ուժասպառել իրենց բարեկամ չհամարուող հայ ազգաբնակչութիւնը թէ ֆիզիքապէս թէ տնտեսապէս: Որ տարերային բնոյթ չեն կրել զօրքերի արարքները՝ դա պարզ է այն հանգամանքից, որ տաճկական զօրքերի շարքերում, բոլորի վկայութեամբ, տիրում էր դաժանութեան հասնող դիսցիպլինա եւ այդ զօրքերը ամեն տեղ, նոյն իսկ Ղարաքիլիսայ, կռից յետոյ մտել են հանգիստ եւ կարգ ու կանոնով: Կոտորածները երբէք անկարգ, պատահական բնոյթ չեն կրել, այլ եղել մատնւած եւ կազմակերպւած եւ տեւել են երեք օր պաշտօնապէս: Ղարաքիլիսայում թէ բռնութեամբ եւ թէ զանազան խորամանկ միջոցներով հաւաքել են խմբեր՝ բաղկացած հարիւրաւոր մարդկանցից, եւ գիւղից դուրս հանելով՝ գնդակահարել կամ սինահարել են: Ղարաքիլիսայում սպանւել են բոլոր հայ սպաները եւ զինւորները, որոնք պարտութիւնից յետոյ կամ գերի են ընկել կամ կանովին ապաւինել են յաղթողի մեծահոգութեանը: Նոյն տեղում կոտորւած են, բացի բնիկներից, բազմաթիւ գաղթածներ զանազան շրջաններից: Ընդհանուր առմամբ, Ղարաքիլիսայի

շրջակայքում գնդակահարած են մի քանի հազար մարդ, որքան ճիշտ է այս թիւը պարզելու հնարաւորութիւն չկայ: Ոմանք այդ թիւը հասցնում են 7000-ի, բայց պիտի ասել դա չափազանցութիւն է՝ յամենայն դէպս 3000-ից պակաս չէ: Այս ձեւի կոտորածներ տեղի են ունեցել նաեւ Համանլիում, Հաջիդարայում, Դարբազում, Ղշաղում եւ Եղաբլում: Բիւրօյի ներկայացրած լուսանկարները միանգամայն պարզում են թէ մնացած գիւղերում սպանութիւնները չեն կրել մասսայական բնոյթ: Սակայն, մարդկային զոհերը պակաս չեն եւ այս գիւղերում: Արեւելեան Փամբակի գիւղերից գերի է տարած հարիւրաւոր մարդիկ, որ գրեթէ բոլորն ոչնչացել են քաղցից, ծեծից եւ ուժից վեր աշխատանքներ կատարելուց Էրզրումի շրջանում: Սակաւաթիւ վերադարձողները պատմում են, որ նրանց լծում էին սայլերին եւ քշում երկաթ ճիպոտներով»:

Առանձնապէս հետապնել են եւ առանց խնայելու սպանել են բոլոր ձեռք ընկածներին:

Բռնաբարութիւնները կրել են բառիս ամենալայն իմաստով մասսայական բնոյթ: Կան գիւղեր, որոնք, հէնց իրենց գիւղացիների խոստովանութեամբ, ենթարկւել են լիակատար բռնաբարութեան (Նալբանդ գիւղը), եղել են դէպքեր, երբ բոլոր տղամարդկանց դուրս են քշել գիւղից եւ կանանց բռնաբարել: Ինչ խօսք, որ բռնաբարութեան ենթարկւել են գլխաւորապէս աղջիկներ եւ նորատի հարսները, սակայն սակաւ չեն դէպքեր, երբ բռնաբարւել են պառաւ կանայք: Կան նաեւ արւամօլութեան բազմաթիւ դէպքեր: Բռնաբարութիւններին մասնակցել են նաեւ հրամանատարութիւնը, նոյն իսկ բժիշկներ, ինչպէս դիվիզիայի բժշկի օգնական Քեամիլ բէյ: Բռնաբարւածների քանակը պարզելու մասին խօսք անգամ լինել չի կարող, որովհետեւ գիւղացիները ամեն կերպ աշխատում են քողարկել իրենց կրած անպատուութիւնը:

Թալան: «Թալանի ենթարկւել է ամենայն ինչ, որ կարելի է թալանել՝ դրամ, թանկագին իրեր, կահ-կարասիք, հագուստեղէն, մթերքներ: Որովհետեւ Փամբակի ազգաբնակչութիւնը յանկարծակի եկաւ, նա գրեթէ ոչինչ չէր պահել, ուստի եւ ամեն ինչ կորցրեց: Դրանը եւ թանկարժէք իրերն անցել է ասկեարների ձեռքը շատ դէպքերում, որպէս փրկանք կամ մահից ու բռնաբարութիւնից ազատելու եւ կամ «օրէնքի» խստութիւնից խուսափելու համար: Դրան կորզելու նպատակով ասկեարները դիմել են բազմատեսակ նուրբ մտածած եւ խորամանկ միջոցների եւ շատ քչերին է յաջողւել ազատել իր դրամը: Առձեռն դրամով գիւղացին շատ էր հարստացել պատերազմի ընթացքում եւ ամենաաղքատ համարողի մօտ էլ հազարներ կար եւ դրամի կորուստն իսկապէս շատ մեծ է: Թալանի են ենթարկւած ամբողջ շրջանի անասունները: Պիտի ասել, որ թալանի ժամանակ թիւրքերը կատարել են խիստ ընտրութիւն՝ ջոկել տարել են առոյգ եւ ջահել անասունները, թողնելով վտիտներին: Տարել են գրեթէ բոլոր ձիերը եւ էշերը: Այսպիսով, Փամբակը, որ հարուստ անասնապահական շրջան էր համարւում,

գրկել է իր անասունների մեծագոյն մասից: Պարենաւորման ճգնաժամի եւ մթերքների կատարեալ բացակայութեան պատճառով՝ մնացած անասունները մորթուում են: Կան գիւղեր, որոնք կերակրուում են բացառապէս մսով (էֆենդի): Այսպիսով, թիւրքերի հեռանալուց յետոյ էլ անասունների ոչնչացումը գնում է սպառնական արագութեամբ եւ մինչ այժմ շարունակուող դրութիւնը պետք է իսպառ անասնագուրկ անի այդ շրջանը:

Փամբակը ինչ չափով անասնապահական, նոյն չափով եւ երկրագործական շրջան է: Անցեալ 1918 թին առանձնապէս մեծ տարածութիւններ էին ցանւած, որովհետեւ գիւղացին միանգամայն հիմնաւոր կերպով հաշի էր առել, թէ ինչ վտանգ է սպասուում իրեն պարենաւորման ճգնաժամը պատերազմի հետեւանքով: Սակայն, նրան վիճակւած չէր իր ցանածը հնձելու՝ ցանքսերի մեծ մասը տորուեցին զօրքերի եւ ձիերի ոտների տակ, մի մասը անխնայ արածեցրին, ինչ էլ որ փրկւեց՝ սրա կէսն էլ թիւրք իշխանութիւնը իբրեւ բահրա դուրս տարաւ երկրից տասնեակ եւ հարիւրաւոր վագոններով: Փամբակի լեռնաշղթայի ճոխ խոտահարքերը հնձել տւին գիւղացիներին, նրանց սայլերով կրել տւին կայարանները եւ բարձելով վագոնները՝ տարան Ղարս: Կարտօֆիլը որպէս արդիւնաբերութիւն եւ թէ որպէս սննդի նիւթ խոշոր տեղն է բռնում այդ շրջանում: Գաղափար տալու համար կարտօֆիլի արդիւնաբերութեան մասին կասեն, որ սովորական տարիներում միմիայն Յամանլի կայարանից արտահանուում էր 200-300 վագոն: Իսկ այժմ ամբողջ շրջանը գուրկ է այդ նիւթից, բացառութեամբ Յանգաչիմանի եւ երկու մօլօկան գիւղերի, որոնց դռների մօտ, չգիտեն ինչու, կանգ առաւ թալանի ալիքը:

Գիւղատնտեսութեան երրորդ կարեւոր ճիւղը, որ Փամբակում զարգացած էր եւ դուրս ռացիօնալ հիմքերի վրայ այնպէս, ինչպէս ոչ մի տեղ Կովկասում, մեղւապահութիւնն էր, որ վերջնականապէս ոչնչացրած պիտի համարել, եթէ հաշի չառնենք Ղարաքիլիսայում փրկւած մի մեղւանոց եւ հատ ու կենտ փեթակներն այս կամ այն մեղւապահի մօտ: Շրջանում ոչնչացած է մօտ 6500 մեղւի ընտանիք, բոլորը շրջանակաւոր փետակներում: Կոնկրետ գաղափար տալու համար այս կորուստի չափի մասին կասեն, որ այս տարւայ բերքը ներկայ գներով կարժեմար աւելի քան 15.000.000 ռ.: Գիւղատնտեսութեան այս ճիւղը ամենից դժւար եւ ամենից ուշ վերականգնելին է:

Հիմնաւորապէս ոչնչացրած են բոլոր դպրոցական գոյքը, գրադարանները, կօօպերատիւները, քիչ բացառութեամբ թալանւած են եւ վատթար ձեւերով սրբապղծւած բոլոր եկեղեցիները:

Ներկայումս Փամբակում չի գործում ոչ մի դպրոց, ոչ մի կօօպերատիւ: Շրջանի կուլտուրական կեանքին հասցրած հարւածը անչափելի է:

Յանձնախմբի ներկայացրած վնասների գումարը իմ կարծիքով կրած վնասների իսկական պատկերացումը տալ չի կարող՝ այդ

վնասները շատ ավելի մեծ են, քան կարելի է տեսնել բլանկներում: Մեր ցոյց տւածն անմիջական վնասներն են: Հաշի ամուած եւ ցոյց չեն տրւած այն մեծաքանակ վնասները, որ անմիջական հետեւանք են թիրքերի ներկայութեան: Ամբողջ հինգ ամիս կեանքն իսպառ կանգ է առել եւ գորքերով գրաւած շրջանները նմանել են բանտի, ուր ազգաբնակութիւնն ենթարկել է կատարեալ անգործութեան կամ կատարել է բռնի անվարձ աշխատանք թիրքերի համար: Այն ինչ տարւայ 5-6 ամիսն աշխատաւոր ձեռները միշտ կատարել են հազար ու մի տեսակ վարձու աշխատանքներ գլխաւորապէս երկաթուղու գծի եւ շօսէի վրայ: Կանգ էր առել առեւտուրը, որը համեմատաբար խոշոր շրջանառութիւն էր Փամբակում: Այսպիսի վնասներ, որոնք ի նկատի չեն առնել, կարելի է շատ թել:

Պատկերը լրացնելու համար պիտի ավելացնել եւ այն, որ ասկեարներն ամբողջ հինգ ամիս ապրել են գիւղերի հաշիւն եւ բառի իսկական իմաստով ոչնչացրել են ոչխար, հաւ, ձու, իւղ, պանիր, կաթ ու այլ մթերքներ եւ այսօր հայ շինականի շէն օջախը կատարեալ անայութիւն է ներկայացնում:

Միայն այսօրւայ աղէտալի դրութիւնը չէ, որ երկիւղ է ներշնչում, այլ այն հեռանկարը, որ ունենք հայ գիւղացու մօտաւոր ապագայի նկատմամբ: Այդ հեռանկարն ահալից է, որովհետեւ լծկանի, կթանի եւ սերմացւի պակասութեան պատճառով նրան ավելի վատթար վիճակ է սպասում, եթէ դրսից ժամանակին օժանդակութիւն չհասնի՝ այսօրւայ սովի ուրւականը կդառնայ իրականութիւն, դեռեւս յանձնախմբի այդ շրջանում եղած ժամանակ սովամահութեան դէպքեր տեղի էին ունենում, դրութիւնը գնալով վատթարանում է, որովհետեւ բնականաբար եղած համեստ պաշարն արագութեամբ սպառւում է: Փամբակի շրջանում կան գիւղեր՝ օրինակ Դշլաղ, Դարբազ, Հաջիղարա եւ Բզովդալ, որոնք վերջնականապէս կործանւած են եւ առանց դրսի օգնութեան ուղղել չեն կարող:

Ինչ որ ասեց Փամբակի մասին՝ նոյնը կարելի է կրկնել Լօռու մասին փոքրացրած մասշտաբով:

Լօռւայ շրջանում առանձնապէս տուժել է Ջալալ-Օղլին: Սպանւած են բաւականաչափ մարդիկ, քանդւած եւ այրւած են շատ տներ, ոչնչացրած են այդ շրջանում գործող բազմաթիւ կաթնատնտեսական գործարանները, քշել տարել են ընտիր տեսակի ցեղական բազմաթիւ կովեր, որով ուղղակի կործանւել է շրջանում տարածւած այդ պատկառելի տնտեսութիւնը:

Լօռւայ մնացած գիւղերը կրել են, այսպէս ասած, սովորական վնաս: Թէ սպանութիւններ եւ թէ բռնաբարութիւններ այդ շրջանում անհամեմատ քիչ են կատարւել: Լօռում էլ իսպառ ոչնչացրած է մեղւապահութիւնը, որ այստեղ, ինչպէս եւ Փամբակում, յետին տեղը չէր

բռնում գիւղացու տնտեսութեան մէջ եւ արհամարհելի չէր իր արդիւնաբերութեամբ:

Պիտի նկատել, որ ցոյց տրուած թւերի մէջ չի մտնում Ղարաքիլիսան, որովհետեւ այդտեղի վնասների ցուցակագրումը կատարել է անհատական կարտերով եւ աւելի քան հազար կարտերից այդ թւերը հանելը չափազանց շատ ժամանակ է պահանջում: Աւելացնելով ընդհանուր գումարի վրայ Ղարաքիլիսի վնասի գումարը 3.392.467 ռ. 29 կ. եւ Ղարաքիլիսի անտառին հասցրած վնասը 292.000 ռ., կստանանք Փամբակի շրջանի ընդհանուր վնասը 30.446.391 ռ. 54 կ.:

Ստորեւ բերած աղիւսակները¹ պարզ գաղափար կտան, թէ այս շրջանների վրայով անցած արհաւիրքն ինչ հետեւանքներ է տւել:

Վնասներ ցուցակագրող յանձնախմբի թւերը հաշուած են 1914թ. շուկայի գներով, որոնք 100% պակաս էին գոյութիւն ունեցող գներից:

Փամբակի շրջանի մի բնակչին իբրեւ վնաս հասնում է, չհաշուած Ղարաքիլիսան, երեք հազարից աւելի մի գումար:

Իսկ ֆիզիքական ու բարոյական հարուածի չափը ու հետեւանքներն ընթերցողը տեսաւ գրքիս համապատասխան էջերում:

Այս աղիւսակից երեւում է, որ տարւել կամ ոչնչացել է Փամբակի անասունների 55%-ը, հաւաքել կամ փչացրել են գիւղատնտեսական ամբողջ ինվենտար-գործիքները, մահացու հարուած է ստացել շրջանի մեղակապահութիւնը, որ տարւում էր միանգամայն ռացիօնալ խնելացի եղանակով: Պետութիւն-դօվլաթը տիրել-զավթել է մեղրի բերքի 90%-ը եւ թալանել ու իւրացրել ժողովրդի հնչիւն դրամը եւ թանկագին իրերը:

Չրի ու պարտադիր աշխատանքի են ենթարկւել ամբողջ ազգաբնակչութիւնն առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան: «Կօռ ու բէգառի» են ենթարկւել գիւղերի եզներն ու սայլերը:

Մի խօսքով, տաճիկներն աւերել եւ սրբել են մի բնագաւառ, որի գիւղացիութիւնը համաշխարհային պատերազմի հետեւանքով գտնուում էր տնտեսական նախանձելի վիճակում:

Յէնց միայն Փամբակի 26 հայ գիւղեր ունեցել են 30 միլիոն կամ այժմեան կուրսով 3 միլիարդ ռուբլու վնաս, որ ծածկելու կամ ստեղծելու համար հարկաւոր է հերոսական ջանք եւ հսկայական աշխատանք:

Այս սարսափելի աւերածութեան անմիջական հետեւանքները թողել են իրենց տխուր հետքերը Փամբակի վրայ, որին հասած պետական կամ ամերիկական օգնութիւնը մի աննշան կաթիլ է կարիքի ծովում: Շրջանի տնտեսական զուլումը պէտք է թողնի կործանարար ազդեցութիւն մի քանի սերունդների վրայ:

Փամբակի ժողովուրդը պէտք է ունենայ Սասունցի Ղաւիթի աներեւակայելի ոյժը, որ մի հարուածով փշուր-փշուր անի ծանր

---

¹ Աղյուսակները հարմար չգտանք ներկայացնել՝ ընթերցողին չծանրաբեռնելու նպատակով: - *Խմբ.*:

ջաղացաբար եւ դուրս թռչի Մարայ Մելիքի քառասուն գազ խոր
հորից...»

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Յառաջարան	3
Մայիսյան գաղթը	5
Դինաւորման փորձը	9
Յերոսամարտը	12
Յաղթական մուտքը	18
Կոտորածներ	21
Լծի տակ	33
Լոռի (Իմ յուշատետրից)	45
Վնասներ	65